

Algimantas Valantiejus

Šiandienos kritinės teorijos klausimu

Santrauka. Šio straipsnio paskirtis – atnaujinti diskusiją dėl teorinės struktūros sandaros, kurią sudaro ir analitiniai, ir normatyviniai elementai. Pagrindinis uždavinys – analitiškumo ir normatyviškumo komponentų kintančioje kritinės socialinės teorijos sandaroje identifikavimas ir metodologinių požiūrių į šių komponentų tarpusavio santykių šiuolaikinėse praktikos teorijose analizė. Siekiama atsakyti į klausimą, kodėl kritikos sąvoka šiuolaikinėse praktikos teorijose keičiama reflektyvumo sąvoka. Straipsnyje, remiantis kritinių teoretikų nuorodomis ir jas interpretuojant, analizuojamos „nekalto“ (Wittgensteino *Filosofinių tyrinėjimų* 308 fragmente aptariama prasme) terminologinio pakeitimo euristinės implikacijos šių dienų kritinėms socialinėms teorijoms, kurios skiriamos nuo ankstyvosios Frankfurto kritinės teorijos.

Pagrindiniai žodžiai: kritika, reflektyvumas, kritinė teorija, kritinė socialinė teorija, praktikos teorija.

Key words: critique, reflexivity, critical theory, critical social theory, practice theory.

Kairioji išnaša, dar prieš dešiniąsias Išvadas

„308. Atlikdamas triuką, fokusininkas padarė lemtingą judesį: o kaip tik jis mums atrodė nekaltas.“
(WITTGENSTEIN 1995; 242)

„To, kas sukarpyta, nebegalima suklijuoti. Žengdamas į tokios modernybės pasaulį turi atsisakyti bet kokių visuotinio vilčių, ateities, taip pat ir praeities.“
(BAUMAN 2000; 22)

„Tai, kas mane domino, buvo metodologija: kaip galima atlikti tyrimą su žmonėmis, kurie betarpiškai nėra pasiekiami?“
(LOWENTHAL 1989; 253)

Kairioji kritinė išnaša dar prieš dešiniąsias normatyvines Išvadas negali būti ilga – šiandieną jos laikas baigiasi. Šiek tiek pakoregavę (tik laužtiniuose skliaustuose) kairįjį užrašą ant 1968-ųjų Paryžiaus sienų, galime tinkamai užbaigti trumpą savo išnašą. *Pirma.* „Gera norėti gyventi! O įgyvendinti savo norus [iš prigimties kairiuosius] – dar geriau!“ (Feenberg, Freedman 2001; viii). *Antra.* Šiandieną norų įgyvendinimas, aišku, ne patys norai, baigiasi: spontaniška kairiųjų poezija iš gatvių pernešama, net su pačiomis barikadomis, į biurą. Visi mes, ir kairieji, ir dešinieji, prasiblaivome. Tampame tu, kuo buvome: praktikai iš prigimties be didelių norų; kairių šnekų apie dešiniąją revoliuciją statistais. Drama keičia rūbus ir virsta komedija. Anot skrajojančios Slavojaus Žižeko frazės,

tampame „revoliucijų filatelistas“. Tai pripažįsta net kairieji: jei kas mano, kad kairioji poezija deklamuojama biure, ta ar tas – ne kairysis!¹

Gera norėti gyventi ... Šiandieną tai dešini- nis kirtis, o kartu ir orientacinė šio straipsnio tezė: *kritinė teorija* virsta *praktikos teorijos* forma. Klausimas tik tas: kuri iš jų kritinė? *Praktinio reflektyvumo* sąvoka šiomis dienomis vartojama dažniau, negu *kritinės visuomenės teorijos*² sąvoka. Ir tai yra ne šiaip sau, o fokusininko (žr. cituojamo L. Wittgensteino fragmento atkarpą) judesys. Kritinė teorija pragmatizuojama. Kairiąją kritinę metodologiją nugvelbia kitas laikas.

Kad taip yra, matyti toli gražu ne iš karto. Pavydėtiną valingumo pavyzdį rodžiusios kritinės Frankfurto mokyklos, gebėjusios rasti sąsaiurį tarp „Scilės, saugančios nekvestionuo- jamą solidarumą, ir Charibdės, prižiūrinčios valingą nepriklausomumą“ (Jay 1973; xv), jaunesnioji karta tebesaugo seną Horkheimerio, Adorno ir Marcuse's valtį, tačiau plaukti su ja į atvirą jūrą nesiryžta. Pernelyg stiprus vėjas iš dešinės!

Kairioji karta tęsia socialinės kritikos darbą pučiant nuožmiam dešininiam vėjui, – siaučiant „betikslei profesionalizacijai“, atskiriančiai filo- sofinę ir analitinę nuostatas (Honneth 2009; viii). Galbūt todėl ir herojišką Vakarų mark- sismo laiko-tarpį, žvaira akimi tebemirksintį senutėlį švyturį, tik nostalgikiškai palydi akimis.

Laikas keičiasi ir keičia. Vieni įvykiai blunka, o kiti atgyja. Kaip ir vardai. „Protestų sąjūdžių vadovų“ (Wiggershaus 1998; 656) simbolinė reikšmė mažta: šiandienos politikos mokslų spe- cialistai radikalų vardus išaldo mokslo istorijos laikmenose. Šiek tiek rytietiška „galios“ ir „pries- paudos“ terminologija pakeičiama vakarietiškais prekiniais „kultūros tapatybių“ ženklais, o rausvi knygų apie kritinės teorijos istoriją puslapiai gelsta, švytėdami revoliucijos rudens prietemoje tauriomis, bet blykštančiomis nostalgijos spal- vomis. Radikalai ir teoriniai, jei ne praktiniai, optimistai virsta „teoriniais pesimistais“ (Wolin 2006; x), „filosofais egzilais“ (Bottomore 1984; 13), „nevilties radikalais“ (Hamilton 1984; 8), melancholijos – vis dėlto dar ne rezignacijos ar pesimizmo! – mokslininkais (Rose 1978; 148).

Išlieka ir pastangos rekomenduoti, jei ne formuoti, alternatyvias epistemologijas ir metodologijas. Tai yra integrali, netgi būtina, švietėjiškos Vakarų tradicijos dalis. Tik vargu ar radikali. Blaivėjančio laiko virsme įtampa tarp *teorijos* ir *praxis* rimsta. Ideologinio pragmatiz- mo revoliucija ateina ankstyvą „laikino kon- senso“, vadinamo „trečiuoju keliu“, pavasarį: randasi daugybė kritinių „praktikos“, „darymo kontekste“, „mąstymo situacijose“ formų. Nė viena jų neatsisako dešiniųjų kompromisinio – laikino konsenso – pasiūlymo, nors būtent šio salsvo žalčio gundymų griežtai atsisako anksty- voji kritinė Frankfurto teorija: „Filosofija, kuri

¹ *Naujųjų kairiųjų* metodologinė perskyra – nekompromisinė (jei tinkamai perskaitome visi tie, kurie dar norime gyventi, ir netgi įgyvendinti nekompromisinius savo norus): jei kas mano, kad *LSDP* yra *kairioji*, ta ar tas – ne kairysis! (Bielskis 2009; 13).

² *Kritinę visuomenės teoriją* Axelis Honnethas apibrėžia kaip specifinę normatyvinės kritikos formą, kuriai, kaip ir pirminei Frankfurto mokyklos programai (o galbūt visai kairiojo hėgelizmo tradi- cijai), būdinga ikiteorinė savo empirinių interesų arba moralinio patyrimo refleksija (Honneth 2007; 63–4).

mano radusi taiką savyje arba kurioje nors tiesos rūšyje, neturi nieko bendro su kritine teorija“ (Horkheimer 2002; 252).

Netgi Jürgenas Habermas, prieš tris su puse dešimtmečio nustatęs *emancipacinių interesų* kursą, šiandieną, kaip mokytojas, pripažįsta, kad būtent tokia argumentavimo kryptis galbūt jau priklauso praeičiai (Honneth 2009; 20). Visai nenuostabu, kad 1968-ųjų kartos vaikai, kairieji kultūros filosofai, vadinamieji postmodernistai, aplenkia dumbliną uostą, pūliuojantį nuo taurių, bet tuščių vilčių, o radikalią valtį užplukdo ant seklumos, kurioje karaliauja postmodernioji ironija, – gera šneka, apdariai vengianti tiesos.

Kritinė teorinė nuostata tarsi išnyksta. Dėl šios, ypač atviros ir ciniškos, laiko vagystės nukenčia ne tik metodologija; rodos, dar labiau – pati kritikos prigimtis. Nors randasi gausios sausumos kairiųjų armijos, joms stinga gerų navigacinių įgūdžių: tai *sąjūdžiai be teorijos* (Aronowitz 2002; xxi). O ir kursas – jau kitas, ne *kritinės teorijos*, nė per plauką nesitraukusios nuo principinės nuostatos: kad „politikos priklausomybė nuo ekonomikos yra kritinės teorijos objektas, o ne jos programa“ (Horkheimer 2002; 251).

Graffiti ant 1968-ųjų Paryžiaus sienų – „Būk sūrus, o ne saldus!“ (Feenberg, Freedman 2001; viii) – blykšta. Maišto prieš *technokratinę sistemą* (Kellner 2001) raidės pragmatiškai perrašomos *kairuoliško dešimumo* alternatyvoje: „Būk saldus, ne sūrus!“ Kairiosios valties įrangos nuolaužas nepraranda vartojamosios vertės, netgi sausumoje. Sūraus kasdienio patyrimo, aštrios kritinės minties ir vilties gludintos sąvokos išpardavinėjamos kaip „pelningos prekės kultūros

rinkoje“ (Jay 1973; xiii). Ne tik *susvetimėjimo*, ir *kritikos*. Šiandieną „išpardavimas“ – kritinis nepriklausomybės ir solidarumo ženklas.

Kai kritinę Frankfurto metodologiją nugvelbia praksiologinis laikas, tąsiame vėlyvosios pragmatikos pasaulyje padidėja ne autonomiškos kritikos, o vartojamosios kritikos vertė. Išlieka ir nemažai kritinių užuominų. Visos jos glaudžiai suartėja su praktika, formuojantis dar vienam radikaliai posūkiui (jau po *lingvistinio, diskursyvaus, postmodernaus*). Tai praktikos posūkis, kurį, tik prasidėjus naujam tūkstantmečiui, akademiškai pagerbia praktikos teoretikai (Schatzki, Cetina *et al.*; 2001), ir kuris šiomis dienomis, rodos, ima vyrauti. Nors ir vyrauja, tačiau moterų šiame praktikos teorijos sąjūdyje ne mažiau, negu vyrų. Kaip tik ši postmoderni ironija, randantis itin pageidautinam intelektualų pertekliui, palaiko reikiamą pusiausvyrą. Praktikos požiūriu, blogai yra tada, kai intelektualų – labai mažai: „Radikalius pokyčius visada pradeda labai neskaitlinga mažuma, ir dažniausiai labai neskaitlinga intelektualų mažuma“ (Marcuse 2005b; 155).

Jei intelektualų *mažuma* vartoja revoliucinį „kritikos“ žodį, tai intelektualų *dauguma* – porrevoliucinį „reflektyvumo“ žodį. Vartojamoji *reflektyvumo* vertė padidėja tada, kai kritinė šio žodžio dalis iki menkiausios dalelės sutampa su ekonominės padėties raukšlėlėmis. „Reflektyvumo“ raiška, dar nevertodami šio įmantraus žodžio, senieji kritinės teorijos meistrai kažkada tinkamai vadino „ekonominės padėties raukšlėlėmis“: „Ekonominės padėties kaukė ir tai, kas yra po ja, žmonių sąmonėje, įskaitant ir tuos, apie kuriuos kalbama, sutampa iki menkiausios raukšlėlės“ (Horkheimer, Adorno 2006; 269).

Aiškėja tai, kas buvo aišku jau kritinės metodologijos pirmtakui Maxui Horkheimeriui: reliacionistinės žinojimo sociologijos lygmenyje (Horkheimer 1993; 133) sociologinė diagnozė sutampa su *socialiniu kontekstu*, visiškai sunykstant perskyrai tarp *tiesos* ir *klaidos*. Dabartinis metodologinis perėjimas iš *kritikos* į *reflektyvumą*³ teikia postūmį visiškam praktikos išlaisvinimui iš teorijos nelaisvės. „Praktikos“ laisvė, viena vertus, mįslingai „apima galias teorines implikacijas (Barnes 2001; 34), kita vertus, jų net nereikia eksplikuoti, – teorija sutampa su praktika, todėl praktika, pačių praktikos teoretikų požiūriu, darosi ambivalentiška (ten pat; 27). Nepasitikėjimas teoriniais praktikos apibrėžimais baigiasi praktikos infliacija ir pusiausvyrą paremiančiu intelektualų pertekliumi:

„Diskusijos apie praktiką remiasi keletu sutampančių, laisvai vartojamų ir dvilypių terminų aibių, rodančių skirtingas kryptis. Jos apima: veiklą, praxis, įgyvendinimą, vartojimą, kalbinį žaidimą, papročius, įpročius, įgūdžius, parankinio žinojimo atsargas, įrankius, habitus, numanomą žinojimą, prielaidas, taisykles, normas, institucijas, paradigmas, struktūras, tradicijas, konceptualias schemas, pasaulėžiūras, pagrindus, pasaulio vaizdinius“ (Stern 2003; 186).

Praktikos vardų ir formų infliacija tampa rimtu iššūkiu tik kritinei teorijai. Tačiau to, kas sukarpyta, nebegalima suklijuoti. Juo labiau, kad vienu ir tuo pačiu metu į sceną veržiasi kalbiniai postmodernizmo žaidimai, kurie

ateina iš menų ir kultūros filosofijos sričių, tačiau pretenduoja „<...> kalbėti apie visuo-menę ir kultūrą, antropologine prasme, ir apie istoriją bei dabartinę istorinę žmonijos padėtį“ (Therborn 2008; 120). Šiuolaikiniai socialiniai kritiniai teoretikai susvyruoja: viena vertus, laiko save postmodernizmo kritikais, kita vertus, neprieštarauja dėl laikinų konsenso formų: „Dabartiniu laikotarpiu kritiniai teoretikai yra aktyviausi postmoderniosios teorijos kritikai, o polemika tarp kritinės ir postmoderniosios teorijų sužadina diskusiją ir naujas sintezes, kurios remiasi abiejomis tradicijomis“ (Kellner 1993; 43–4).

Netgi kritinės konsenso formos negali įveikti dabarčiai būdingo dvilypumo. Nors kritiniai teoretikai, viena vertus, pripažįsta „<...> aštrią teorinę ir kultūrinę moderniosios tradicijos kritiką, kuri verčia socialinius teoretikus apmąstyti savo prielaidas, metodus ir istoriją“ (Antonio, Kellner 1994; 127), o galbūt šlietis prie postmodernizmo ardant „visas privilegijas“, įskaitant „Vakarų modernybės projektą“ (Seidman 1992; 65), antra vertus, supranta, kad postmodernistai, kvestionuodami pagrindines moderniosios minties prielaidas, drauge „pakerta šaknis socialinės teorijos galimybei“ (ten pat). Šio dvilypumo ironija yra ta, kad kritiniai dar-teoretikai, pripažindami *antiteorinį* postmoderniosios kritikos teisėtumą, priversti, bent iš dalies, pripažinti ir savo pačių kaip moderniosios tradicijos teoretikų „neteisėtumą“.

³ Šis perėjimas dažniausiai aprašomas kaip euristinė slinktis iš *filosofinės refleksijos* į *praktinio reflektyvumo* (kartais *praktinės sąmonės*) lygmenį: „Ironiškas Europos epistemologijos istorijos aspektas yra tas, kad idealizuotos refleksijos ir tiesos versijos konstruojamos minimizuojant, o kartais ignoruojant, sveiką protą, literatūrinį ir metaforišką mąstymo lygmenį, praktinį reflektyvumą kaip antrosios tvarkos epistemologijas, sistemingai netiriant subtilios kasdienio protavimo organizacijos arba istorijos ir kasdienio reflektyvumo funkcijų socialinėse praktikoje ir organizacijose. (Sandywell 1996; 291–2)

Patiems socialiniams teoretikams šis neišnaikinamas dvilypumas nėra naujiena: „<...> teoriniai naujos kartos interesai – arba formalūs ir scientistiniai, arba, geriausiu atveju, postmoderniai siejami su estetiniais interesais“ (Wexler 1991; vii). „Susvetimėjusio šedevro“ (Zuidervaart 2007; 107), kaip kartais vadinamas Frankfurto kritinės mokyklos palikimas, pirmதாகai neidentifikuojamą dvilypumą siejo su moderniu scientistiniu estetizmu: „Neopozityvistinė mokslo interpretacija tampa estetizmu, besikeičiančių ženklų sistema, laisva nuo bet kokios sistemos transcendentiškos intencijos, žaidimu, kuri matematikai nuo senų laikų išdidžiai paskelbė savo reikalą“ (Horkheimer, Adorno 2006; 38).

Turime reikalą su tuo, ką Bruce'as Wilshire'as vadina nihilistinėmis analitinės filosofijos, kartais vadinamos mokslinė filosofija arba scientizmu, padariniais itin komercializuotoje, technologizuotoje ir analitinėje visuomenėje: „tik mokslas gali žinoti...“ (Wilshire 2002; 4). Skiriamasis šio žinojimo bruožas yra tas: kad ir kas keistųsi, kad ir į kokią pusę keistųsi, keičiasi tik pirminės neopozityvistinės intencijos *atspalviai*. Tiksliau, besikeičianti ženklų sistema diferencijuojasi *iš vidaus*: paskirose praktikos nišose, neturinčiose jokio tarpusavio ryšio, gęsta *socialinė* mokslo funkcija kartu randantis *labai įvairioms* teorijoms (Horkheimer 1993; 197–8).

Šių dienų akademinė-dešinioji pusiausvyra yra tobula. Tai vidinio *diferenciacinio žaidimo*

pusiausvyra, kurią tarsi burtų lazdele reguliuoja fokusininkas, kuris išranda lemtingą, dabar jau konvencinį, „reflektyvumo“ judesį! Stebuklingose jos ar jo judesiuose *kritinė teorija* virsta *praktikos teorija*. Tai ne šiaip sau judesys. Teorinės analizės žvilgsnis nuo šiol visiškai sutampa su praktikos žingsniu. Pati praktika išsprendžia kritinės teorijos kaip savitos socialinės filosofijos formos problemą, kurios daugiau nei devyniasdešimt metų neišsprendžia kritikos teorija. Tarpdalykiškai orientuota *socialinė filosofija* (pačių Frankfurto teoretikų identifikuojama *kritinės teorijos* pirmtake), vengdama netinkamų „visiškai mechanistinių metodų“ (Horkheimer 2002; 6), itin paiso Karlo Marxo *praxis* nuostatos. Beveik šimtmečio kritinės istorijos ironija yra ta, kad būtent Frankfurto mokykla, o ne praktiškos pragmatizmo ar pozityvimo kryptys turi prisiimti pagrindinę atsakomybės našta už tai, kad naujomis sąlygomis neįgyvendinamas revoliucinis Marxo noras: siekis kokybiškai kitokį „žmonių santykių vienas su kitu ir su gamta momentą“ (Marcuse 2005c; 183) sutaikyti su materialia aplinka. Kritinė teorija, pasišvešdama *praxis*, ne tik kad nepagerina savo statuso, bet, priešingai, galiausiai atsiduria periferijoje, nors nebūtinai gūžčiausioje. Maxo Horkheimerio projektuojama kritinės teorijos strateginė padėtis *tarp* filosofijos ir socialinių mokslų (tai tobulas, tačiau tik *įsivaizduojamas centras*)⁴ galiausiai pasirodo esanti „pernelyg teorinė“ ir „nepakankamai praktiška“.⁵

⁴ Kaip rašo Maxas Horkheimeris ankstyvoju kritinės teorijos laikotarpiu: „Nors socialinė filosofija galbūt yra pačiame platesnių filosofinių interesų centre, jos statusas – ne geresnis, negu daugumos šiuolaikinių filosofinių, arba fundamentalių, intelektualinių projektų“ (Horkheimer 1993a; 1).

⁵ Reikia pripažinti: praktika ir praktinis jausmas (sveikas protas) – ne juokas. Praktinis autobiografinis jausmas paguldo ant menčių teorinį protą dažniau, nei įprastai manoma. Kad ir Leo Lowent-

Atribotųjų nuo centro padėtis – ne pati geriausia. Galbūt todėl savita, kritinė, diskursyvi esė forma, „autentiškas kritinės teorijos žanras“ (Aronowitz 1992; 289), senka ir banalėja⁶ vienu ir tuo pačiu metu stiprėjant *centrui* – trims tarp savęs, rodos, nesusijusiems procesams: pirma, teorijai tampant empirinių hipotezių tikrinimo kalve; antra, šiek tiek kitokio pobūdžio postmoderniosios teorijos esė formai kylant į aukštumas, kuriose formuojasi trys kamuoliniai – *išcentrinimo, skirtumų ir dekonstrukcijos* (Lemert 1992; 24) – debesys; trečia, analitinei teorijai tampant aprašomųjų postempiristinių „praktikos teorijų ir materialistinių požiūrių deriniu“ (Schatzki 2001; 12).

Šiuose teoriniuose ir antiteoriniuose procesuose kritikos samprata „profesionalizuojama“. O tai sveikai jautė kritinės teorijos vadovas Maxas Horkheimeris: kai mokslas atskiriamas nuo filosofijos, šio atskyrimo „architektas“ darosi anonimiškas (Horkheimer 1993b; 79–80). Panašiai įrodinėja ir šiuolaikiniai kritiniai teoretikai, – socialinių mokslų srityje *metodų* ir

teorijų įvairovė atspindi išsiviraujančių skirtingų visuomeninio gyvenimo sričių susvetimėjimą, o ypač tada, kai socialiniai mokslai neigia savo priklausomybę susvetimėjimo sąlygoms:

„Tai yra pati *kritinės teorijos esmė*. Susvetimėjimas yra tariamai neišvengiamas visa per-smelkiančių ekonominių kapitalizmo procesų padarinys: tęstinis visuomeninių įtakų ir pertvarkymų procesas, kurį mes, kaip visuomenės, apčiuopiamos kasdienio gyvenimo akimirkose, nariai, patiriame ir išgyvename, bet neidentifikuojame“ (Dahms 2008; 32).

To, kas sukarchyta (daug *metodų*, daug *teorijų*, netgi *kritinių*, o dar daugiau – *socialinių*), suklijuoti nebegalima. Kiekvienas laiko tarpsnis turi būdingų bruožų. Jei norime išvelgti skiriamuosius *šių dienų* kritinių teorijų bruožus, reikia atidžiau išsižūrėti į kintančius kritikos elementų derinius, laikantis nuostatos, kad *klasikinės kritinės teorijos* bandymai ieškoti būdų, kaip išėiti iš klaidinančių dvinarių epistemologinio *absoliutizmo* ir *reliatyvizmo* priešpriešų, tebėra verti dėmesio, o ypač šiomis dienomis.⁷

halio, subtilaus literatūros sociologo, su pagarbiu drebuliu aprašytas sveikas jausmas, būdingas jo tėvui. Pirmoji Leo Lowenthalio žmona buvo kilusi iš Königsbergo. Kai Lowenthalis praneša savo tėvui, senam Frankfurto miestelėnui, apie planuojamas vedybas, šis ne be pagrindo atsako vykti drauge: „Tu išprotėjai! Königsbergas, juk tai praktiškai Rusija!“ Jau 1923-aisiais, – priduria Leo Lowenthalis, – tėvas nujautė pasaulio istorijos kryptį...“ (Lowenthal 1989a; 66)

⁶ Šiandienos rašytojai, kaip pažymi Benas Aggeris, rašo nebe taip skvarbiai, visiškai ignoruodami vaizduotę, – jiems daro įtaką pelno ir disciplinos reikalavimai, kuriuos savo ruožtu formuoja masinė kultūra ir akademija (Agger 1991; 117).

⁷ Nors ir skirtingi, laiko tarpiniai turi *bendrųjų* problemų: „Kritinė teorija, atmesdama bet kurias absoliučios tiesos postulatus, susiduria su problemomis, kurias vienu ir tuo pačiu metu bando spręsti žinojimo sociologija“ (Jay 1973; 63). Kaip ir ankstyvosios, taip vėlyvosios praktikos laikotarpiu bendroji problema – *reliatyvizmas*: „Reliatyvizmas yra moderniosios istorinės sociologinės procedūros, grindžiamos pripažinimu, kad istorinis mąstymas yra susijęs su konkrečia mąstytojo pozicija, rezultatas“ (Mannheim 1936; 78–9). Kritinė teorija, palankiai vertindama „materialistinę“ Karlo Mannheimo žinojimo sociologijos tezę, kad *pažinimas yra iššaknijęs socialiniame kontekste*, vis dėlto atsako žengti tiek toli, kiek žengia Mannheimas ir šiuolaikinės praktikos teorijos, t.y. atsako atmesti teorinę *teisingos sąmonės* ir *klaidingos sąmonės* perskyrą. Šių dienų praktikos

Būdingas laiko tarpinių problemų geriau reikėtų laikyti *nekaltais fokusininko triukais* (darkart žr. Wittgensteino fragmentą) darant prielaidą, kad sulėtinti fokusininko judesius momentai ir gali, ir turi būti atpažįstami naujose socialinės kritikos formose. Kitaip sakant, *normatyvinės* kilmės analitiniai apibrėžimai gali būti atpažįstami išnarstant *normalios* mokslinės praktikos komponentus. *Kritikos* sąvokos pakeitimas *praktinio refleksyvumo* sąvoka arba šių sąvokų *simetrizavimas* yra bendresnio proceso – *normatyvinės* kilmės klausimų pakeitimo *normalia* mokslinė praktika – dalis. *Refleksyvumas*, pakeisdamas *kritiką*, tarsi liudija, kad nuo šiol socialinė kritika skleidžiasi pačioje praktikoje, kad kritika yra visa persmelkianti, kad kritika sudaro būdingus kasdienio gyvenimo bruožus.

Tai yra pastanga suteikti *pirmumo* teisę praktikai. Tačiau tai yra daugiau, negu tik „tai“. Jei mokslo praktika tik *imituoja* praktikos judesius, – kaip kad pozityvizmas imituoja gamtos judesius sprausdamas tikrovę į skaitmenines reprezentacijas (grafikus, diagramas, skaičius...), – pati mokslo praktika, ignoruodama kritinės minties, tiksliau, sudėtingą *kritinio normatyvumo* sampratą, istoriją, tampa „objektyvistine išaldytų faktų diktatūra“ (Agger 2000; 8). Protas, arba mokslo praktika, kad ir kaip skirtųsi skirtingų laikotarpių interesai,

motyvai, intencijos, atskiriamas nuo kritinės nuostatos ir susiranda saugią vietą ir gerą padėtį standartizuotos kontrolės, gamybos ir vartojimo imitacijose: „Proto autonomija praranda prasmę tuo mastu, kuriuo žmonių mintis, jausmus ir veiksmus formuoja techninės aparato, kurį jie patys sukūrė, reikmės“ (Marcuse 1998; 49).

Kiek proto autonomija laikoma natūralia techninio aparato, sukurto to paties proto, evoliucijos dalimi, tiek įtampa tarp teorijos ir praktikos išnyksta. Kritinės *teorijos* nuostata⁸ marginalizuojama. Kritinės nuostatos marginalizavimas, „ypač ryškus ekonomikoje, psichologijoje ir politikos moksluose, bet ir sociologijoje“ (Dahms 2008; 29), prieina prie vienintelio (geriausio) pasirinkimo. Šiandieną, kaip rekomenduoja praktikos teorijos, yra tik vienas dievas dviejuose asmenyse: „Praktika, ar postmodernizmas? Taip, prašau!“⁹

Vėlyvosios prekinės poezijos pasaulyje pesimizmas, kurį gimdo *visiškai kito* – „ne daugiau ir ne mažiau“ (Horkheimer, Adorno 2006; 13) – troškimas, yra netinkamas teorinis žaidimas. Todėl ir teorija atrodo esanti „ne savo vietoje“. Teorija turi tai, ką Maxas Horkheimeris vadina *socialiniu filosofiniu kriterijumi*, leidžiančiu pozityviau, negu tai daro „pozityvistinių švarintojų metodai“ (ten pat; 13), įvertinti „tam tikras metafizines kryptis“ (Horkheimer 1973;

teorijos, rodos, sąmoningai neišvengia bendrųjų problemų, ir turi daugiau panašumų į *reliacionistinę* (Horkheimer 1993; 133) Karlo Mannheimo *žinojimo sociologiją*, o ne į kritinę teoriją, kuri siekia įveikti ir reliatyvistinius, ir „paslėptus metafizinius“ (Jay 1973; 64) žinojimo sociologijos ir šiuolaikinių jos vaikaičių šališkumus.

⁸ „Iki šių dienų Frankfurto mokyklos kritinė tradicija gina priešingą teiginį: jos šalininkų teigimu, teorija yra esminis socialinės kritikos komponentas“ (Strecker 2008; 86).

⁹ Plg.: „Klasių kova ar postmodernizmas? Taip, prašau!“ (Žižek 2000; 90) „Arbatos, ar kavos? Taip, prašau!“ Kuriai ir kuriam kairiajam, o ką jau kalbėti apie dešinijį, lengva, jau po kritikos neutralizavimo, atsisakyti šio vienintelio *arbalarba* pasirinkimo, gerai žinomo dar prieš patį pasirinkimą?

xii) išvengiant gundymų „<...> kritinę teoriją redukuoti į specializuotą ekonomikos mokslą“ (Horkheimer 2002; 251). *Vėlyvosios praktikos* prasmės sukirpėjo, ekonomikos eksperto, padėtis modernųjų profesinių specializacijų istorijoje yra turbūt geriausia. Dar daugiau: specializuotam požiūriui nuo pradžios lemta nugalėti kritinę teoriją pernelyg pragmatiškoje Apšvietos istorijoje: „<...> protas čia gali būti taikomas tik reguliatyviai ir tarnauja tik sukurti empirinių dėsnių vienumui“ (Kantas 1982; 548).¹⁰

Kritinės teorijos nuostata integruojama į visuotinę empirinių prekių rinką. Tik *čia*, Vakaruose, atsiranda teorijos ir praktikos *sutapimo kryptis*, kuri įgyja universalią reikšmę ir galią, ir jau be aštrios Maxo Weberio ironijos, – „bent jau mes mielai taip įsivaizduojame“ (Weber 1997; 7). Vartojant universaliai „mielai taikomas, ne tik įsivaizduojamus“, norminius T. Parsonso mokyklos terminus, kritika adaptuojama konformistinėje *poreikių-nuostatų* praktikoje.¹¹

Diskursyvi, polemikinė, normatyvinė kritinė teorinė nuostata ne išnyksta, bet tampa pralaidžiu (*būdingu*) paties praktikos lauko bruožu. Fokusininkas baigia darbą. Teisus yra „naujojo sociologijos metodo“, iš esmės atliepiančio praktikos teorijas, pirmtakas Anthony Giddensas, ir žavėdamasis, ir stebėdamasis infliacinės sąvokos,

reflektyvumo, sukeltomis implikacijomis. *Viskas* yra praktika, kad ir „<...> sociologija – praktinis sociologinis sociologų protavimas“ (Giddens 1993; 46).

Praktika – permatoma. Tai permatomumas, kurį Edmundas Husserlis, Alfredas Schützas, Aronas Gurwitsch'ius vadino „natūraliosios nuostatos pasauliu“, apimančiu permatomos tvarkos, kuri randasi pati iš savęs, bruožus: „<...> pasaulis, kurį mes patys randame kiekvienu mūsų gyvenimo momentu ir laikomu būtent tokiu, kaip jis pasirodo mums mūsų kasdieniame patyrimo“ (Gurwitsch 1975; xi). Praktika *yra* reflekti. Tai specifinis „takios modernybės“ reflektyvumas, modifikuota kritinė nuostata, kuri, Zygmanto Baumano požiūriu, vadintina „bedante kritika“. Kitaip tariant, kritinės teorijos nuostatą reikia aiškiai skirti nuo optimistinių „bedančio koliažo“ triukų:

„Mes galbūt esame „krištiškiau nusiteikę“, kritikuojame drąsiau ir nesitaikstydami, palyginti su mūsų protėvių kasdienio gyvenimo įpročiais, bet mūsų kritika, galima sakyti, yra „bedantė“, neįstengianti padaryti poveikio darbotvarkei, kurią nustato mūsų „gyvenimo politikos“ pasirinkimai. Neprecedentinė laisvė, kurią mūsų visuomenė siūlo savo nariams, ateina, kaip seniai įspėjo Leo Straussas, kartu su neprecedentine impotencija“ (Bauman 2000; 23).

¹⁰ „Tad sužlugus visiems proto, besiveržiančio už bet kokio patyrimo ribų, ambicingiems sumanytiems, mums dar lieka pakankamai, kad turėtume pagrindą būti juo patenkinti praktiniu požiūriu“ (Kantas 1982; 566).

¹¹ Socialinė filosofinė *normatyvumo* (kritinės teorinės nuostatos) problema empirizuojama sociologinėje *normos* sąvokoje. Kaip stilistiškai paslaptinai rašo autoriai, darę lemiamą poveikį dvidešimtojo amžiaus socialinių mokslų metodologijoms: dvinaris žodis *poreikiai-nuostatos* (angl. *need-dispositions*), arba polinkis orientuoti veiksmą tam tikrais būdais objektų atžvilgiu tikintis tam tikrų pasekmių, nurodo, viena vertus, tendenciją, atliepiančią tam tikras organizmo *reikmes* siekiant įgyvendinti norimus tikslus, kita vertus, nuostatą, kuri nusako patį *santykį* su objektu įgyvendinant šiuos tikslus (Parsons and Shils 1962; 114–5).

Šių neprecedentinių fokusininko judesių dalis – analinių teorijos komponentų redukavimas į „bedantį praktikos koliažą“. Netgi kritinė teorija, kuri nuo pradžios iki šių dienų jungia teoriją ir istoriją socialiai veiksmingoje racionalumo sampratoje ir priešinasi tendencijai socialinę kritiką redukuoti į lokalią, situacinę, normatyvinę nuomonę (Honneth 2009; 21), iš dalies prisitaiko prie vyraujančių tendencijų. Tik šiuo, prisitaikymo prie demokratijos (daugumos principo) požiūriu, galima suprasti atsargų Jürgeno Habermaso „lingvistinį posūkį“ arba kitų antrosios Frankfurto mokyklos (Oskaro Negto, Clauso Offe's, Alfredo Schmidto, Albrechto Wellmerio) nenorą grįžti prie pirmosios kritinių teoretikų kartos klausimų apie *ekonominių procesų* ir *ekonominės organizacijos* pertvarkų poveikį politinėms, kultūros ir bendrabūvio formoms korporacinio kapitalizmo laikotarpiu (Dahms 2011; xii).

Lėtai artėjanti pokritinė ramuma liudija ne tik tai, kad geriausi *kritinės teorijos* laikai jau praėjo, bet ir tai, kad kritinės teorijos įnašas į metodologiją, kuris pozityvistinių empirinių metodų šalininkų jau nuo kritinės teorijos radimosi pradžios pabrėžtinai laikomas „ne-relevantišku“ ir „neefektyviu“ (Dahms 2008; 18; Kellner, Roderick 1990; 316), tampa dar labiau abejotinu. Grįžti prie ankstyvosios kritinės koncepcijos vargu ar įmanoma. Nublokšti į šiuolaikinės filosofijos istorijos paraštes, įgiję netgi „mistių statusą“ (Wiggershaus 1998; 1), Frankfurto kritinės teorijos kūrėjų vardai, dar ką tik garsiai skambėję, jei ir prisikelia iš užmaršties, tai kalba mums „tarsi iš tolimos praecities“:

„Įžengusi į naują amžių kritinė teorija, rodos, tampa intelektualiniu artefaktu. Tik paviršutinė

padalijimo linija, rodos, nesulaikomai didina intelektualinį atotrūkį, skiriančią mus nuo teorinės Frankfurto mokyklos pradžios“ (Honneth 2009; 19).

Kritinė teorija *diskusijų* dėl teorijos ir praktikos tarpusavio santykio klausimų neužbaigia dėl įvairių priežasčių. Tarp jų svarbi yra ta, kad kritinė teorija neranda tinkamos *empirinės alternatyvos* vyraujančioms empiristinėms socialinių mokslų teorijoms. Nėra lengva empiriškai perteikti filosofinio lygmens dialektines įtampas, – tai, ką vertina dabartiniai kritiniai teoretikai vadindami jas „kapitalistinės visuomenės paradoksų tyrimais“ (Van den Brink, Owen 2007; 7). Bet kokį filosofinį klausimą, kaip pažymi Theodoras Adorno, iš principo galima ištirpdyti paskirų mokslų tyrimo programose (Adorno 1990; 125). Tačiau dalykas tas, kad šios programos toli gražu nėra be filosofinių prielaidų, kaip kad jos bando save pateikti (Adorno 1990; 125). Empirinės programos nori atsikratyti filosofinių prielaidų remdamosi grynojo empirizmo kategorijomis, tačiau šios *duotybės* tik paslepia gyvenimo prieštaravimus.

Frankfurto mokyklos teoretikai pabrėžia *istorijos* komponentų svarbą teorijai ir tyrimams, tačiau problema, kaip teigia šios tradicijos tęsėjai, yra ta, kad ankstyvoji kritinė samprata „pernelyg įsišaknijusi marksistinėje istorijos filosofijoje, kuri nepaiso inovacinių Durkheimio arba pragmatizmo idėjų“ (Honneth 1987; 356–7), kaip ir Maxo Weberio bei Georgo Meado teorinių veiksmo programų, kurios suteikia sociologijai autonomiško mokslo statusą (Honneth 1991; 30). Teorijos ir praktikos santykis – tai visų pirma teorinė *veiksmo* problema. Svarbu ne tik ir ne tiek praktika („duotybė“), kiek teoriškai

konceptualizuotas socialinis veiksmas. Priešingu atveju, praktika teoriją „išduoda“: „<...> mes neatsisakėme *praxis*, bet *praxis* atsisakė mūsų“ (Dubiel, Lowenthal 1990; 36).

Dabartinė kritinė teorija šliejasi prie kalbos filosofijos, gerokai skirdamasi nuo ankstyvosios kritinės teorijos formos ir tapdama, ypač kalbant apie Jürgeno Habermaso komunikacinio racionalumo idėją, „truputį daugiau, negu liberalaus konstitucionalizmo versija“ (McCarty, Shane O’Neil, Smith 2001; 424).¹² Kad ir kokia būtų pasirinkta kritinės teorijos atnaujinimo, remiantis klasikiniiais arba dabartiniais pagrindais, kryptis, svarbu neišleisti iš akių analitinės perskyros, kurią tinkamai apibrėžė ankstyvoji kritinė teorija, akcentuodama *socialinį*, o ne tik *praktinį*, visuomenės gyvenimo aspektą:

„Tradicinė teorijos idėja remiasi moksline veikla, plėtojama įgyvendinant darbo pasidalijimą specifinėje šios raidos pakopoje. Šios teorijos idėja atitinka mokslinę veiklą, kuri, nors ir įgyvendinama pagrečiui su kitomis veiklomis visuomenėje, tačiau aiškiau betarpiško sąryšio su šiomis veiklomis neturi. Remiantis šiuo požiūriu į teoriją, reali socialinė mokslo funkcija neatskleidžiama; kalbama ne apie tai, ką teorija reiškia žmogaus gyvenime, bet tik apie tai, ką ji reiškia paskiroje srityje, kurioje ji susiformuoja dėl istorinių priežasčių. Tačiau dalykas yra tas, kad visuomenės gyvenimas yra įvairių darbų, įgyvendinamų skirtinguose gamybos sektoriuose, rezultatas. Net jeigu darbo pasidalijimas kapitalistinėje sistemoje funkcionuoja blogai, jos atšakos, įskaitant mokslą, netampa dėl šios priežasties autonomiškoms ir nepriklausomoms. Tai veikiau yra specifiniai būdo, kuris leidžia visuomenei apčiuopti savo ryšį su gamta ir išsaugoti savo paveldėtą formą, pavyzdžiai. Tai yra

socialinio gamybos būdo momentai, netgi jeigu jie beveik arba visiškai neproduktyvūs siauresne prasme.“ (Horkheimer 2002; 197)

Ryšio tarp teorijos ir praktikos požiūriu, paskiri profesinio darbo pasidalijimo fragmentai yra ne tik konkretūs praktiniai, bet ir rišlūs socialiniai! Kitaip tariant, verta prisiminti, – jei šiandieną drąsiai kalbame apie *teorijos* ir *praktikos* (nuo pernelyg dažno vartojimo visiškai nuvertėjusių žodžių) tarpusavio įtampos sunykimą, – kad *paskiri kontekstiniai, situaciniai, vietiniai* praktikos teorijų momentai, produktyvūs ar neproduktyvūs, yra integrali *socialinių* klausimų, bandančių užčiuopti ryšį tarp fragmentiško darbo pasidalijimo visuomenėje pobūdžio ir savito visos visuomenės gyvenimo būdo, dalis.

Analitinio ir normatyvinio komponentų derinimas kairiojoje kritinėje teorijoje

„Iš tikro! Mes, kaip ir jaunasis Maršas, visada laikėme save kritiniais Švietimo tradicijos tęsėjais.“

(DUBIEL, LOWENTHAL 1990; 38)

„Tik suprasdami Frankfurto kritinės mokyklos ydas, – pažymi Axelis Honnethas, – šiandieną galime produktyviai tęsti teorinę tradiciją, kurią inicijavo Horkheimeris“, kartu nagrinėdami racionalumo istorijos, priklausančios nuo socialinių-istorinių procesų, galimas deformacijas (Honneth 1987; 348; Honneth 2009). Klausimas, be daugelio kitų, yra tas: ar normatyvinis „kairumo“ komponentas, nuo

¹² Kaip komentuoja Thomas McCarthy’s, kritinė teorija nuo Marxo iki Habermaso, išskyrus Adorno išimtį, pernelyg pasitiki proto galimybėmis, bet nepakankamai analizuoja proto ribas (ten pat; 423).

pačios pradžios būdingas kritinei Frankfurto teorijai,¹³ yra „yda“, kurią reikėtų pašalinti iš mokslinės socialinės teorijos sandaros, ar, priešingai, šis komponentas liudija, kad normatyvumo eliminavimas verčia pakartotinai formalizuoti, kaip pozityvizmo koncepcijose, statišką socialinės teorijos struktūrą, kurioje trūksta a) istorijos ir b) filosofijos ir socialinių mokslų tarpusavio ryšio, kaip ypač liudija šiuolaikinės praktikos teorijos, vengiančios *istorinio* ir *tarpdalykinio* požiūrių?

Šis kompleksiškas klausimas, be abejo, reikalauja išsamios *normatyvumo*, kurią kritinė teorija sieja su laisvės sąlygų ir visuomenės raidos galimybių – „žmonių ne tik kaip individų, bet kaip bendruomenės narių“ (Horkheimer 1993; 1) – identifikavimu esamų galios santykių kontekste, analize. Čia svarstomas tik siauras šio klausimo aspektas: kokį poveikį santykiškas kairiosios kritinės teorijos statuso akademiniam lauke sunykimas daro bendrajam kritinės nuostatos sociologijoje statusui, mokslinių kriterijų kaitos požiūriu? Reflektyvios lingvistinės analizės formos, kurios pakeičia kritines normatyvines

analizės formas,¹⁴ sąmoningai suskiaužia kritinį normatyvinį socialinės teorijos sandaros komponentą, o kartais eliminuoja ir pačią socialinės teorijos sandarą akcentuodamos *pažinimo be prielaidų* euristiką. Iš karto pažymėtina: normatyvumo eliminavimas vienu ir tuo pačiu metu minimizuoja analitinių išteklių sritį: tiksliau, galimybę conceptualizuoti visuminę (ne sukarpytą, ne fragmentišką) *socialiai veiksnau racionalumo* sampratą; kitaip tariant, teorinę *praktikos*, kurią nuo pradžios gina ankstyvoji Frankfurto teorija, sampratą.

Visuminės racionalumo koncepcijos artikuliuojimo požiūriu, kritinė teorija yra sava laikė, t.y. kalba apie šiandienos tikrovę. Kaip pažymi Maxas Horkheimeris, dabarties krizę suponuoja faktas, kad visos gyvenimo sistemos, egzistuojančios pagreičiui ir kovojančios viena su kita, turi būti aprašomos kaip „partikuliarios“. „Neabejotina, – priduria kritinės teorijos pirmtakas, – kad visos jos siekia adekvačiai interpretuoti pasaulio ir gyvenimo visumą, t.y. tapti apibrėžtomis ir pagrįstomis tiesomis. Tačiau tikrovėje kiekviena jų yra tik dalinis,

¹³ „Frankfurto mokyklos, kritinės teorijos ir neomarksizmo neatskiriamumas“, kaip pažymi Rolfas Wiggershausas, apima platesnį „kairiųjų idėjų vokiškai kalbančiose šalyse“ spektrą (Wiggershaus 1998; 658).

¹⁴ Santykiškas *kritinės teorijos* sunykimas siūlo tarsi *savaime suprantamą* alternatyvą, – kurią nors pozityvistinio empirinio tyrimo formą: „Loginis empirizmas turi bendrumų su senuoju empirizmu: abu tiki, kad baigtinėje analizėje visas žinojimas apie objektus kyla iš juslinio patyrimo faktų. Pavyzdžiui, Carnapas mano, kad visos sąvokos „redukuojamos į ištakų sąvokas, susijusias su esamais duomenimis, betarpišku patyrimo turiniu.“ (Horkheimer 2002; 141) Tačiau, jau po Karlo Mannheimo *reliacionizmo* tezės visuotinio paplitimo skirtingose *socialinio konstrukcionizmo* metodologijose, paprastas sugrįžimas prie pozityvizmo ištakų – ir dėl pozityvizmo paradigmos krizės, ir dėl reliatyvistinių pažinimo būdų paplitimo – yra anachronistinis: „Modernioji pažinimo teorija, kuri atsižvelgia į reliacinį, skirtingą nuo reliatyvaus, istorinio pažinimo pobūdį, turi pradėti prielaida, kad yra mąstymo sritys, kuriose neįmanoma suvokti absoliučią tiesą, egzistuojančią nepriklausomai nuo subjekto vertybių ir padėties, ir nesusijusią su socialiniu kontekstu“ (Mannheim 1936; 79).

„situaciškai apibrėžtas“, požiūris.“ (Horkheimer 1993; 132) „Situaciškai apibrėžtas“ požiūris yra pagrindinis šiandienos praktikos teorijų tyrimo objektas, o kartu ir profesinės veiklos ištekliai. Karlas Mannheimas, kaip minėta, vienas pirmųjų rekomenduoja specializuotą „epistemologijos rūšį“, „tam tikrą istoriškai pereinamąjį epistemologijos tipą“, atiduodantį ypatingą empirinę pagarbą *konkrečiam socialiniam kontekstui*. Nors tai *tik laikinas* arba *tik dalinis* epistemologinių ir filosofinių problemų sprendimo būdas, šiomis dienomis šis „situaciškai apibrėžtas“ požiūris visiškai išsivaduoja iš istorinių ir filosofinių „pančių“ tapdamas grynųjų profesinių kompetencijų sritimi.¹⁵ Fragmentizacija pasiekia tokį lygmenį, kuris užkabina ne tik praktikos teorijas, bet netgi kritinių teorijų sandarą: *krizės* ir *kritikos* komponentai, – kaip Seyla Benhabib konkretina žymiausio šių dienų kritinės teorijos darbų tęsėjo Jürgeno Habermaso įnašą, – vėl atskiriami vieni nuo kitų (Benhabib 1990; 307).

Kritiniai teoretikai paprastai siejami su „labiau hegeliška“ substancinio racionalumo, o ne „neokantiška vėberiška“ tikslingo racionalumo tradicija (Jay 1973; 120). Dėmesingumas

substancinio racionalumo koncepcijai skatina nagrinėti *pažinimo*, *racionalumo* ir šių socialinės kilmės veiksmų *pateisinimo* Vakarų intelektualinėje istorijoje ryšius. Kitaip nei *tikslingo racionalumo* atveju, substancinio racionalumo analizė reikalauja konkretinti ne tik racionalumo ir logikos, bet racionalumo ir vertybių srities tarpusavio sąveikas. Šiuo atveju teorijos ir metodologijos nepavyksta formalizuoti iki tokio lygmens, kuris užtikrintų pakankamai saugią nišą specializuotai dalykinei profesionalizacijai. Dėmesingumas *substancinio racionalumo* sampratai ir atitinkamos teorinės problemos, susijusios su šiuo labai abstrakčiu filosofinės antropologijos lygmeniu, bent iš dalies padeda suprasti, kodėl dažnai teigiama, jog kritiniai teoretikai Vakarų racionalumo istoriją perteikia pernelyg „eseistiškai“ (kaip Vakarų epo arba mito istorija) arba „pesimistiškai“.¹⁶ Kaip tvirtina norminė filosofinė istorinė Rolfo Wiggershauso tezė: Frankfurto teoretikams būdingas „radikalios socialinės kritikos ir Schopenhauerio pesimizmo derinimas“ (Wiggershaus 1995; 43).

Weberio analizėje *kritinis normatyvinis* elementas suspenduojamas: mokslinės teorijos

¹⁵ Kaip brandžiai taria kritinis teoretikas Charles'as Lemertas, drauge įvardydamas savalaikę (nepašensią) skirtį tarp *tradicinės* ir *kritinės* teorijų: „Esu pakankamai pagyvenęs, kad likčiau jaunu tuomet, kai kažkas siekia karjeros rizikuodamas paversti socialinę teoriją tik kompetencijų sritimi“ (Lemert 2003; ix). „Kodėl taip yra?“ (t.y. kodėl *kompetencijų* statusas eliminuoja *sociologijos santykio su tikrove* statusą), – klausia ir Benas Aggeris. Atsakymas į šį klausimą galimas tik vadovaujantis *kritine normatyvine* nuostata ir vengiant „neutralaus“, kartais neadekvačiai tapatinamo su „analitiniu“, požiūrio: „Kodėl taip yra? Aš manau, kad atsakymas į šį klausimą gali būti tas: kai sociologams pradeda mokėti atlyginimą už amato praktikavimą, jie natūraliai siekia nustatyti standartus“ (Agger 2000; xi).

¹⁶ Iš karto pažymėtina, kad dvinarė *optimizmo/pesimizmo* perskyra – pernelyg statiška. Grynuosius vertinamuosius terminus derėtų vartoti integruojant juos į istorinę analitinių *tezių-antitezių* struktūrą. Adorno *Minima Moralia melancholiškas mokslas* – ne pesimistiškas, kaip komentuoja Gillian Rose. Tai Nietzsche's „linksmojo mokslo“ inversija, nes Adorno atmeta *rožines, optimistiškas, visumines* filosofijos ir sociologijos tezes (Rose 1978; ix).

struktūroje galioja tik „paprasto intelektualinio sąžiningumo“, grindžiamo aiškiu vertybių ir faktų skirties išsąmoninimu, dorybė (Weber 1990; 82). Tačiau tiek Frankfurto teoretikų, tiek Weberio racionalumo analizę, kaip teigiama, supa „tamsus pesimizmas, kuris kyla iš jų moderniosios industrinės visuomenės interpretacijų“ (Botomore 1984; 37).¹⁷

Teorinė problema, ko gero, yra ne tik ir ne tiek ta, kad Vakarų racionalumo istoriją vertiname arba pernelyg optimistiškai, arba pernelyg pesimistiškai. Racionalumas neturi kažkokios ypatingos, savaiminės, galios.¹⁸ Problema yra ta, kad racionalumas, jei tik traktuojamas kaip „duotybė“, dažnai apima neidentifikuojamas

socialines deformacijas. Maxas Weberis, ker-
tinė socialinių mokslų figūra, analizuoja *racionalizacijos istoriją*, tačiau, kaip pažymi Maxas Horkheimeris, nuo pačios pradžios integrali (tai pripažįsta ir Weberis) šios istorijos dalis yra *iracionalizmas* (Horkheimer 1993; 87).¹⁹

Požiūris į istoriją glaudžiai siejasi su požiūriu į ideologiją, politiką, vertybes, normas ir, atitinkamai, esamą kasdienybės praktiką ir jos raidos galimybes. Šiuo požiūriu, kritinė normatyvinė Frankfurto mokyklos nuostata – *kairioji*. Specifinis analizės būdas, kurį pasirenka Maxas Horkheimeris, kaip pažymi Axelis Honnethas, analogiškas Karlo Marxo metodologijai, kuri derina *teorijos* ir *praktikos* komponentus

¹⁷ Paralelė tarp gilaus sociologinio ankstyvųjų kritinių teoretikų pesimizmo ir gilaus sociologinio Maxo Weberio pesimizmo – „niekas dar nežino, kas ateityje gyvens tame kiauči“ (Weber 1997; 193) – liudija tam tikrus „atrankinės giminystės“ ryšius. Dar daugiau. Kritinių teoretikų kritinis santykis su marksizmu, o ypač dogminiu „diamato šalių marksizmu“ (Horkheimer 2002; vi), yra gerokai prieštaringesnis, negu kritiškas jų santykis su Maxo Weberio „metodologiniu pesimizmu“. Santykiai tarp „mokslinių marksistų“ ir „Frankfurto marksistų“, kaip rašo Douglasas Kellneris ir Rickas Roderickas, yra labai priešaringi: *moksliniai marksistai* mano, kad *kritiniai teoretikai* kelia grėsmę fundamentalioms jų prielaidoms: vartoja marksistines kategorijas, bet kritikuoja mokslinį požiūrį, kurį taiko moksliniai marksistai (Kellner, Roderick 1990; 316). Kaip liudija Leo Lowenthalis, skirtis tarp „mokslinių marksistų“ ir „ankstyvojo Marxo šalininkų“ – ne tik „analitinė“, bet ir politinė. Skirtingi požiūriai į Sovietų Sąjungą ir ypač šioje dogminio marksizmo tėvynėje prasidėję baudžiamieji procesai įžiebėdavo ideologinius konfliktus, kurių įkarštyje Frankfurto teoretikai tapdavo „apolitiniiais suburžuazėjusiais intelektualais“ (Sovietų Sąjungą, kaip pažymi Lowenthalis, gynė Frankfurto grupės nariai K. Wittfogelis, H. Grossmannas ir E. Blochas [pastarasis nebuvo šios Mokyklos narys].) „Konfliktai, – priduria Lowenthalis, – pasiekė tokį lygmenį, kad vienas iš jų netgi pavadino mus [Lowenthalį, Horkheimerį ir Marcuse'ę – A. V.] „117-ioliktosios gatvės paršais“ (Dubiel, Lowenthal 1990; 39).

¹⁸ Pačios gėlės, – kaip pažymi Herbertas Marcuse, – neturi kažkokios ypatingos galios, išskyrus žmonių galią rūpintis jomis ir ginti jas nuo galimų pavojų (Marcuse 2005; 76).

¹⁹ Iš prigimties priešaringa racionalumo samprata rodo, kad nepakanka ją tik analizuoti, nes vertinimas ir analizė eina pagrėčiui. Filosofiniai, sociologiniai istoriniai ir politiniai motyvai Weberio industrinio kapitalizmo analizėje „fundamentaliai susiję“: „Iš esmės lemties ryšio tarp industrializacijos, kapitalizmo ir nacionalinės savisaugos idėja motyvuoja Maxo Weberio aistringą ir – būkime nuoširdūs – kandžią kovą su 1918-ųjų socialistų pastangomis. Pasak jo, socializmas prieštarauja okcidentinio proto, kaip ir nacionalinės valstybės, idėjai; vadinasi, tai yra pasaulinė istorinė klaida, jei ne pasaulinis istorinis nusikaltimas“ (Marcuse 2009; 151).

kritikuodama esamas dominavimo formas (Honneth 1991; xiv). Drauge atkreiptinas dėmesys į *teorijos* ir *praktikos* tarpusavio santykio momentą, kuris nėra nei kairysis, nei dešinysis, o veikiau *kritinis analitinis*, t.y. sąmoningai identifikuojantis *teorinį atstumą* tarp esamos racionalios (objektyvios) tikrovės ir kompleksškų socialinių sąlygų, kurios didžiąja dalimi formuoja „esamą objektyvumą“. Kaip ir kaip keistūsi požiūris į normatyvumo ir analitiškumo tarpusavio ryšį ankstyvojoje kritinėje teorijoje, du paskutiniai Martino Jay'aus knygos apie ankstyvąjį (1923–1950) Frankfurto kritinės mokyklos tarpsnį sakiniai tiksliai apibrėžia *kritinę normatyvinę* šios mokyklos nuostatą:

„Rašyti socialinę teoriją ir atlikti mokslinį tyrimą rekomenduotina tada, kai išlaikomas kritinis, negatyvus impulsas. Nes, kaip visada pabrėždavo Frankfurto mokyklos teoretikai, išsaugoti ateities galimybę galima tik atsisakant sušventinti dabartį, – šiuo atveju rašyti poeziją jau negali būti laikoma barbarizmo aktu.“ (Jay 1973; 298–9)

Frankfurto mokykla,²⁰ kurios pavadinimą, Rolfo Wiggershaušo teigimu, septintame dvidešimtojo amžiaus dešimtmetyje išranda pašaliečiai (nors socialinei šio termino vartojimo galiai po kurio laiko neatsispiria ir tikrieji kaltininkai; Wiggershauš 1998; 1), – aiškiai skiria *tradicinę teoriją* ir *kritinę teoriją*. Neįvertinti šios fundamentalios skirties akcentų – tolygu neįvertinti *kritinės teorijos nuostatos* originalumo ir dviejų labai skirtingų termino *teorija* reikšmių. Socialinė filosofija ir *kritinė teorinė* jos forma *tradicinės teorijos*, arba *pozityvizmofakticizmo*,²¹ atžvilgiu nuo pačios pradžios „nusiteikusios polemiskai“ (Horkheimer 1993; 45).

Tradicinis mokslinės teorijos modelis apima dedukcinio ir indukcinio pažinimo būdų sąveiką; postuluojamą dvipusį santykį tarp konceptualios pažinimo sandaros ir stebėjimo/verifikacijos. Teorija yra kaupiamojo pobūdžio pažinimas, tarsi „biblioteka, kurią reikia nepaliaujamai plėsti“ remiantis „eksperimentinių gamtos mokslų pavyzdžiu“ (Horkheimer 2002;

²⁰ Frankfurto kritinės teorijos istoriją įvairūs autoriai *periodizuoja* skirtingai; tai susiję su *kritinės teorijos, tarpdalykinės tyrimų programos, ekonominės visuomenės teorijos (materializmo)* bei kitų apibrėžimų tikslinimu. Chronologiniu požiūriu, gana aiški keturguba Th. Bottomore'o skirtis: 1) nuo 1923-ųjų iki 1933-ųjų, – kai socialinis ir ekonomikos istorikas Carlas Grünbergas akcentuoja austro-marksistinę ir stiprią empirinę Mokyklos programą, 2) nuo 1933-ųjų iki 1950-ųjų, – kai emigravę į Šiaurės Ameriką Mokyklos nariai išplėtoja neohegeliškos kritinės teorijos pagrindus, 3) nuo 1950-ųjų iki revoliucinių 1968-ųjų, – kai drauge su *Naujųjų kairiųjų* sąjūdžio steigimu ir radikalaus studentų sąjūdžio formavimusi į pirmą planą iškyla Herberto Marcuse's idėjos, o ne Adorno ir Horkheimerio programa, 4) nuo 1971-ųjų iki šių dienų, – kai Frankfurto mokyklos įtaka palaipsniui mažėja, o po Adorno mirties 1969-aisiais ir Horkheimerio mirties 1973-aisiais Mokykla liaujasi egzistuoti, tačiau kartu suteikia naują ir atvirą raidos galimybę, kurią sistemingai konkretina Jürgenas Habermas (Bottomore 1984; 12–4) ir paskesnės *po-Frankfurto laikotarpio* kartos.

²¹ Specifiškai modernus *facticizmo* fenomenas, *Tatsächlichkeiten* (ten pat) – tai tradicinės teorijos, „Pareto mokyklos“ (pozityvizmo), polinkis save išsekinti vien tik faktų asketizme. Tai fundamentalus šiuolaikinių socialinių mokslų bruožas. Kaip minėta šio straipsnio „Išnašoje“, *facticizmo* fenomenas šiandienos praktikos teorijose taktiškai persigrupuoja išsklaidydamas savo pozityvistines kariaunas. Faktiškumas dabar atpažįstamas tik imanentiškai: vadinamosiose kognityvinėse praktikose, t.y. praktiniuose faktiškumo vartojimo įgūdžiuose.

188, 191). Akcentuojamas išorinio pobūdžio *teorinis aiškinimas* – dedukciškai artikuliuojami teiginiai, hipotetiškai taikomi empiriškai stebint ir eksperimentiškai kontroliuojant šio stebėjimo procesus.

„Kas yra „teorija“? Šiuolaikinio mokslo požiūriu, į šį klausimą atsakyti lengva. Teoriją dauguma tyrėjų apibrėžia kaip teiginių apie objektą visumą, kurioje teiginiai tarp savęs susiję šitaip, kad keletas jų laikomi pagrindiniais, o likusieji – išvestiniais. Juo mažesnis pirminių principų, palyginti su išvestiniais, skaičius, tuo teorija geresnė. Realus teorijos pagrįstumas priklauso nuo išvestinių teiginių suderinamumo su aktualiais faktais“ (Horkheimer 2002; 188).

Tradicinis teorinio aiškinimo būdas – teiginių aibės (kad ir kaip ji būtų gauta) *išorinis* taikymas empirinės tikrovės atžvilgiu. Šio taikymo paskirtis – teorinis socialinių procesų numatymas ir tikėtinas jų kontroliavimas, – dėl šios priežasties į teorinio aiškinimo sandarą pirmiausia įtraukiami formalizuoti metodai, grindžiami matematinėmis procedūromis ir siejami su būdinga tradicinės teorijos, „imituojančios sėkmingesnius gamtos mokslus, kurių praktinė vertė yra nekvestionuojama“, koncepcija (ten pat; 191).

Kritinės teorijos požiūriu, procedūros, kurios apibrėžia objektyvius faktus remdamosi conceptualiomis sistemomis, perteikia tik išorišką, mechanišką požiūrį į socialinę praktiką. Kritinės minties požiūriu, faktai, kurie randasi iš visuomenės veiklos, nėra išoriški, kaip kad postuluoja mokslininkai arba kitų, iš dalies panašių pro-

fesijų nariai. Kritinės minties analizės dalykas yra realus asmuo ir realūs jo santykiai su kitais individais bei grupėmis, konfliktai tarp klasių, visuminių socialinių santykių ir šių santykių su gamta tinklai (ten pat; 209–11). Tradicinė teorija nedėmesinga *socialinei* mokslo funkcijai (Horkheimer 2002; 9). Kaip šiandieną tikslina Honnethas, „<...> tradicinė teorija nepripažįsta savo pačios konstitucinio konteksto“ (Honneth 1991; 7).²²

Materializmas, kaip pabrėžia Horkheimeris, reikalauja filosofijos ir mokslo vienybės (Horkheimer 2002; 34), kurios metodologinė gairė – *tarpdalykiškumo* idėja. Kitaip sakant, specifinis metodologinis kritinės teorijos požiūris apima ir *normatyvinius*, ir *analitinius* elementus. Kaip komentuoja Axelis Honnethas, vartodamas šiek tiek kitus terminus: Maxo Horkheimerio metodologija yra „tiek pozityvistinė“, kiek pripažįsta kitų specialiųjų mokslų vertę (Honneth 1987; 349) ir filosofinio istorinio lygmens refleksiją, kuri siekia įveikti šiuolaikinį padalijimą tarp mokslų ir filosofijos (ten pat; 351).

Normatyvinę kritinės teorijos vaizdinį lengva įsivaizduoti (nors nėra lengva taikyti) kaip lygiakraštį trikampį, susidedantį iš trijų lygiaverčių – *kritikos*, *praktikos* ir *emancipacijos* – kraštinių. Šį *idealų* trikampį verta palyginti su *materialiu*, susidedančiu iš *ideologijos*, *socialinio mokslo* ir *socialinio konteksto* kraštinių. Būtent čia išryškėja praktinio teorijos elemento kaip tarpininko tarp teorinės *vaizduotės* ir socialinio

²² Socialinės kritikos forma, kuri nepaiso normatyvinių, vertybinių konkretaus konteksto funkcijų nurodyma tik universalius moralinius principus, atsiriboja nuo galimybės conceptualizuoti „socialines proto patologijas“ (Honneth 2009; 19–42) ir rizikuoja tapti „elitistiniu specializuotu pažinimu“ (ten pat; 44).

konteksto *realybės* svarba, socialinių mokslų kaip tarpininko tarp mokslinio pobūdžio kritikos ir „savaime suprantamos“ ideologijos, būdingos socialiniam kontekstui, reikšmė.

Iš karto pažymėtina, kad kritinė teorija – o tai yra nemirtingas jos nuopelnas – neišleidžia iš akių abiejų šių trikampių. Pirminėje Maxo Horkheimerio kritinės teorijos formoje, kurią Jürgenas Habermas vadina „tarpdalykiniu materializmu“, – šios formos Frankfurto grupės *filosofai*, Adorno ir Marcuse, „galbūt netraktuoja pernelyg rimtai“,²³ – *materialistinis tarpdalykinis* projektas (materialus trikampis) apibūdinamas su tam tikromis išlygomis, kaip preliminarus ir dar ne visai aiškus irstant tradicinės filosofijos riboms ir formuojantis *tarpdalykiškumo* idėjai. Ir, priešingai, idealus socialinės filosofijos trikampis laikomas normatyvine idėja. Šio trikampio paskirtis – filosofiskai interpretuoti „žmogaus kaip bendruomenės nario“ visuminę kontekstinę aplinką (Horkheimer 1993a; 1).

Kritinė teorija, aiškiai skirdama save nuo kitų dviejų praktikos teorijų, *pozityvizmo* ir *pragmatizmo*,

kuriose *sutampa* filosofija ir scientizmas,²⁴ formuluoja originalų projektą, kuris, siekdamas įveikti tradicinės socialinės filosofijos trūkumus, rekomenduoja naują filosofijos ir tarpdalykinio socialinio mokslo sintezę. Inauguracinėje naujo Socialinių tyrimų instituto direktoriaus Maxo Horkheimerio kalboje 1931-ųjų sausio mėnesį, kaip pažymi Martinas Jay'us, nerandame ideologinių „gero marksisto“ priesaikų; pagrindinis akcentas – socialinės filosofijos istorijos ir dabartinės socialinės padėties santykis (Jay 1973; 25). *Socialinė filosofinė* nuostata laikytina skiriamuoju Frankfurto mokyklos bruožu: teorija nesiekia paprasčiausiai kaupiti žinojimo kaip žinojimo, nes jos tikslas – emancipacija, ir tuo ji panaši į graikų filosofiją, kaip ne kartą pažymi Horkheimeris.

Tačiau drauge reikia pažymėti, kad kritinė visuomenės teorija, įsisąmonindama pernelyg didelį filosofijos ir tikrovės atotrūkį ir siekdama išvengti scientizmo arba ekonomizmo redukcijų,²⁵ susiduria su *tarpdalykiškumo* ir kaip tyrimo metodo, ir kaip ideologinės pozicijos problema.

²³ *Materializmas*, Horkheimerio požiūriu, turi kitą – filosofijos *kritikos* – reikšmę. Kaip ir Marxas, Horkheimeris yra įsitikinęs, kad bendroji filosofijos forma baigiasi kartu su Hegelio filosofija ir kad idealizmas, kuris po Hegelio mirties tęsia tradicinę filosofijos formą, virsta ideologija. Horkheimeris, kaip ir Marxas, laikosi nuomonės, kad filosofijos tiesa gali būti išgelbėta tik tada, kai ji tampa praktika. Tačiau, kaip priduria Habermas, Horkheimeris yra skeptiškesnis už Marxą, todėl *filosofiją* siekia pakeisti *socialine teorija*, išsaugančia esminius filosofijos elementus (Habermas 1993; 62).

²⁴ „Pozityvizmo kritika, būdinga Frankfurto teoretikų mąstysenai, išlieka sudėtingiausiai ir svarbiausiai klausimu plėtojant kritinę teoriją Amerikoje. Amerikietiškas mąstymas tapatintinas su patraukliausia pozityvistine doktrina, pragmatizmu. Pragmatizmas yra ne-teorijos teorija“ (Aronowitz 2002; xv).

²⁵ Devynioliktojo amžiaus ketvirtame ir penktame dešimtmečiuose filosofija, kaip rašo Herbertas Marcuse, – labiausiai išplėtotą sąmonės forma, o realios sąlygos Vokietijoje, priešingai, liudija atsilikimą nuo realios daiktų tvarkos. Kai kritinė teorija pripažįsta ekonominių sąlygų atsakomybę dėl esamos tvarkos visuotinumui ir įsisąmonina socialinę struktūrą, kurioje organizuojama tikrovė, susvyruoja filosofijos kaip nepriklausomos mokslinės disciplinos statusas, nes problemos, susijusios su žmogaus ir jo proto galimybėmis gali būti nagrinėjamos remiantis ekonominiu požiūriu (Marcuse 2009; 99).

Dalykas tas, kad *tarpdalykiškumas* yra ne tik pagrindinis metodas, bet ir kompleksiškas tyrimo dalykas, – socialinių santykių visumos aspektai tiriami siekiant *pačiais įvairiaisiais* (nuo ekonomikos iki literatūros) atžvilgiais atskleisti neteisingumo ir priespaudos visuomenėje prigimtį.

Tarpdalykiškumas nusako ne tik metodologinę, bet ir *kairiąją ideologinę* poziciją, kartu siekiant atsiriboti nuo *bet kokių* ideologinių šališkumų.²⁶ *Kritinės* idėjos ir *tarpdalykiškumo* idėjos tarpusavio santykis Horkheimerio koncepcijoje, rodos, pernelyg glaudžiai susiejamas su *materialistine visuomenės teorija*, kurios paskirtis – įveikti individualistinį ir utopinį Kanto filosofijos pobūdį (Horkheimer 1993; 27), konkretinant holistinę Georgo Hegelio racionalumo idėją kaip realios visuminės socialinės grupės ir materialių santykių, kuriai priklauso individas, sąveiką: „Hegelio požiūriu, racionalumą sudaro konkreti objektyvios ir subjektyvios laisvės vienovė“ (ten pat; 29).²⁷

Maxas Horkheimeris, – kritinės teorijos *spiritus rector* (Habermas 1993; 61), kaip jį tinkamai vadina Jürgenas Habermas, – api-

brėždamas kritinės teorijos tikslus, uždavinius, paskirtį, skiriamuosius šios teorijos bruožus, jau nuo pirmųjų žingsnių, rodos, šiek tiek privati-zuoja kritikos sąvoką (ko gero, privatizacija yra neišvengiamas momentas įgyvendinant bet koki naujumą). Horkheimerio programiniame tekste „Tradicinė ir kritinė teorijos“ (Horkheimer 2002; 188–252) jau pirmuosiuose sakiniuose terminas „teorija“ susiejamas, išskleidžiant konkrečius kritikos momentus, tik su *tradicinės teorijos* samprata, netikslinant kitos galimos prielaidos, kad ir tradicinė, ir kritinė teorijos yra integralios *teorijos istorinės raidos* dalys (kritinė teorija nebūtinai turi būti laikoma tradicinės teorijos *alternatyva*). Kitaip tariant, *kritinė teorinė nuostata* yra bendresnė kategorija, negu *kritinės teorijos sąvoka*. Šios skirties nepaisymas turi poveikį socialinės kritikos *supratimui* bei *statusui*. Kritinė teorinė nuostata iki šių dienų paprastai siejama su *kairiaisiais* diskursais. Kritinės nuostatos radimosi požiūriu, alternatyvi kairiųjų praktika, sutapdama su teorija, įgyja savitų skiriamųjų bruožų, vadintinų *socialine kritika*, tačiau nebūtinai *kritine teorine nuostata*.²⁸

²⁶ Filosofijos ir specialiųjų mokslų sąveika, Maxo Horkheimerio požiūriu, turi būti sisteminga. Tik šitaip galima transformuoti ir filosofiją, ir socialinius mokslus. Būtent šis aspektas leidžia J. Habermasui pozityviai traktuoti Hauke's Brunkhorsto tezę, kad Horkheimeris, kitaip negu Adorno ir Marcuse, didžiąją gyvenimo dalį buvo *anti-filosofas*, siekęs „materialistiškai dekonstruoti filosofiją“ (Habermas 1993; 62).

²⁷ Labai abstrakčių teiginių ir trivialių pastebėjimų derimas, kaip pažymi Martinas Jay'us, yra aki-nantis kritinės teorijos bruožas. Tai Hegelio įtaka: „konkretumas“ šiuo atveju reiškia įvairiapusiškumą, santykių kompleksiskumą, o „abstraktumas“ – vienpusiškumą (Jay 1973; 82).

²⁸ Tai, kad kritika „labiau priklauso“ kairiesiems, yra didelė dalis tiesos. Tačiau toli gražu ne visa tiesa. Pavyzdžiui, sociologijoje, kalbant trumpai, randame ir kritines kairiųjų sociologų pastangas eksplikuoti „genetinį marksizmo kodą“ (Gouldner 1980), ir kurti *ne marksistinės* kritinės teorijos pagrindus (Sciulli 1992); randame ir integruotos kritinės kosmopolitinės teorijos idėją (Delanty 2009), kurios paskirtis – išsiaiškinti ir įvertinti „reliatyvėjančią mūsų padėtį globalėjančioje struktūroje“ (ten pat; 250). Konkretinant šią tezę kontekstiškai pažymėtina: *kritinės teorinės nuostatos* ir *kairiosios praktikos* sąveika, vyraujant dešiniuosios istebliškoms sąlygoms, turi potencialiai pa-

Neapibrėžus fundamentalaus *teorijos* ir *praktikos* tarpusavio ryšio, neišsiaiškinus „teorinio nuskaidrinimo ir politinio įkvėpimo“ tarpusavio santykio (Kellner 1993; 47), kažin ar galima tikėtis eksplikuoti *kritinės nuostatos*, kurios prigimtis yra analitinė, ir *ideologinės nuostatos* (kairumo) tarpusavio ryšį. Reikia pripažinti, kad specifinė, *socialinės kritikos*, prasme, teorinė kritika didžiąja dalimi yra *kairiųjų hegelininkų* – nuo Karlo Marxo ir Georgo Lukácso iki keturių Frankfurto mokyklos kartų – diskursas: „*Kritinę socialinę teoriją*“ apibrėžiame kaip socialinės minties rūšį, kuri turi specifinę normatyvinę kritikos formą, – kaip ir originali Frankfurto mokyklos programa, o iš tikro galbūt visa kairiojo hegelizmo tradicija, gebanti nuskaidrinti ikimokslinius išteklius (*vorwissenschaftliche Instanz*), kuriuose viršteoriškai išsiskiria jos pačios požiūris kaip empirinis interesas arba moralinis patyrimas“ (Honneth 2007; 63–4).

Drauge pažymėtina, kad bet kokiai kritikos formai, taigi ir kairiajai, būdingas vadinamasis *jaunesniųjų hegelininkų* (Habermas 2002; 64) sindromas. Ne *kairiesiems hegelininkams*, o *jaunahegelininkams* būdinga taktiškai trauktis nuo filosofijos „pranokstant kitą“ (ten pat) veikiau politiniu švietalu, o ne teoriniu argumentu. Būtent radikalus filosofijos „pabaigos“²⁹ diskursas sudaro palankias sąlygas paversti socialinės kritikos nuostatą banaliu reiškiniu, *kriticizmu*. Jei Horkheimeris siekia „praplėsti filosofijos ribas remdamasis kitomis, ne filosofinėmis, priemonėmis“ (Habermas 1993; 62), tai „jaunahegelininkai“ šias ne filosofines priemones atgręžia prieš pačią filosofiją.

Teorijos ir *praktikos* suartinimas arba netgi tapatinimas (būdingas ne tik marksizmo, bet ir pozityvizmo bei pragmatizmo polinkis) teikia gerų šansų visoms suinteresuotoms pusėms. Tačiau būtent kritinė teorija, kiek ji yra kairioji

klausų „kairijį“ socialinį pagrindą ir „būtinai reikalauja viešųjų sociologijų“ (Burawoy 2007b; 324), tačiau tai nereiškia, kad *kritiką* ir *kairumą* nuo šiol galima tapatinti. Kalbant dar konkrečiau, institucinės socialinės kritikos galimybės Lietuvoje, tikėtina, randasi kartu su Naujosios kairės „diskursyvinio aktyvizmo“ (Bielskis 2009; 10) praktika, pagrįstai skiriama nuo „kairiosios“ ekonominės ir socialinės LSDP partijos politikos (ten pat; 13). Kita tiesos dalis yra ta, kad kritinė teorinė nuostata nesutampa tik su kairiaisiais diskursais, kurie gerokai aktyviau eksploatuoja *praktinę* kritikos pusę, o *teorinę*, rodos, natūraliai tapatina su praktine. Tačiau vargu ar galima postuluoti *kritinės minties* ir *kairiojo judėjimo* tapatumą arba konkretesnį tapatumo ryšį tarp „viešojo intelektualo“ ir „buvimo kairiuoju“ (Bielskis 2009; 13), kad ir skiriamo nuo „buvimo kairiuoju anarchistu“ (Mažeikis 2009; 127), tačiau neeksplikuojančio gerokai platesnės *kritinės nuostatos* ir *viešojo intelektualo* reikšmių skalės. *Kritikos* ir *kairumo* tapatinimas yra abejotinas turint galvoje kad ir Vytauto Kavolio inicijuotą kritinę kultūrinio liberalizmo, kurį jis aiškiai skiria nuo politinio liberalizmo, programą.

²⁹ Kai jaunesnieji nugvelbia proto sąvoką, nepastebimai nukeldami šią sunkią našta nuo tvirtų Hegelio pečių, *poireikis gvelbti* proto likučius, išbarstytus racionalistinėse K. Marxo *komunizmo geležinkelio* vėžėse, tampa vertybine modernybės *nuostata*: „Dabar mes tebesame suvokimo būsenoje, kurią sukėlė jaunesnieji hegelininkai, atsitraukdami nuo Hegelio ir filosofijos apskritai. Nuo tada dar tebeprisiiminėjami tarpusavio pranokimo, lyg kertant koziriu, gestai, kuriais mes su malonumu ignoruojame tą faktą, kad *išlikome* jaunesniųjų hegelininkų amžininkais. Modernybės diskursą pradėjo Hegelis, ir tik jaunesnieji hegelininkai jį kaip reikiant įtvirtino. Kaip tik jie nuėmė nuo iš modernio dvasios kylančios modernybės kritikos pečių Hegelio proto sąvokos našta“ (Habermas 2002; 64).

teorija, turi atsakyti ne tik į devintojo dešimtmečio „postmodernizmo“ iššūkį, nebūtinai, bet dažnai, susijusį su racionalizmo, cinizmo ir nihilizmo tendencijomis (Kellner 1993; 45), bet ir į esminį (tik iš pažiūros nereikšmingą) metodologinį klausimą: ar vyraujanti šių dienų *reflektyvumo* samprata, kaip ir kritikos samprata, yra kairioji,³⁰ ir jeigu taip, kodėl ją taip dažnai savinasi „dešinieji“, taikydami šį kritinį momentą *praktikos teorijose* kaip šiuolaikinių technologijų ir žmogaus veiksmų tarpusavio ryšio tyrimus (Lynch 1993; 131)?

Anthony Giddensas dar 1967-aisiais, apibendrindamas jau vykstančius pokyčius pažinimo teorijų srityje ir artikuliuodamas naujo *konsenso dėl metodo* principus, pasiūlo senstelėjusį teorinį konseną *vertybių internalizacijos* klausimu pakeisti naujiems laikams labiau tinkamais „socialiniais (ir *lingvistiniais*) reflektyvumo pagrindais“ (Giddens 1993 [1976]; 24; kursyvas autoriaus). Gana naujas Giddenso pasiūlymas (kaip vykstančių dalykų *aktyvinimas*) ne tik noriai priimamas, bet ir plačiai plinta praktikos teorijose, kuriose pernelyg individualus *kritikos* kriterijus, „ego požiūris“ (ten pat; 22), pakeičiamas socialia (ir

lingvistine) *reflektyvumo*, arba *praktinių įgūdžių*, samprata. Naujo konsenso laikotarpis (nuo 1976-ųjų iki 2014-ųjų) sklandžiai tęsia dviejų kompleksiško filosofinių mokyklų, pozityvizmo ir pragmatizmo, vaisingą bendradarbiavimą, kurio dabartinis rezultatas – beveik sunykusi kritinės *teorijos* samprata ir, priešingai, plačiai paplitusi *reflektyvumo* samprata. Šis rezultatas vargu ar yra netikėtas. Tai pozityvus (nuoseklus) rūpinimasis *praktikos statusu* kaip tyrimų sritimi, nepakankamai vertinta filosofų. Tai gana seniai konstatavo Maxas Horkheimeris: „Tarp įvairių filosofinių mokyklų būtent pozityvistai ir pragmatistai skiria daugiausia dėmesio ryšiams tarp teorinio darbo ir socialinių gyvenimo procesų“ (Horkheimer 2002; 196).

Šiame ypatingo dėmesingumo praktikai židinyje glūdi evoliucinis paradoksas. Viena vertus, aiškėja, kad svarbu ne tik ir ne tiek *teoretikų* kritika, kiek *praktikų kritika* (kartais vadinama *kasdienybės praktikų teorija*). Kita vertus, praktikos teorija, silpnindama kritinės *teorijos* poziciją, praranda kai kuriuos ankstyvosios Frankfurto teorijos *integruotos kritikos* komponentus, o ypač *racionalumo* ir *utopijos*.³¹ Politiniai paskutiniųjų dviejų dešimtmečių pokyčiai, įskaitant

³⁰ Šiuolaikinis kritinės teorijos vairininkas Axelis Honnethas į šį klausimą atsako neigiamai: Michelio Foucault *genealoginis* arba Michaelio Walzerio *kritinės hermeneutikos* metodai sietini „tik su reflektyviomis racionalumo formomis, kurios, kaip teigiama, yra išsiskilusios pačiame istorijos procese“ (Honneth 2009; 21).

³¹ Pažymėtina, kad Theodoro Adorno, kertinės Frankfurto mokyklos figūros, įnašas į kritinės teorijos tradiciją neretai trivializuojamas į pirmą vietą iškeliant tezę, kad modernaus racionalizmo kritika Adorno meno filosofijoje ir estetikoje siekia pakeisti protą estetinė patirtimi ir vertinimais. Kaip pažymi J. M. Bernsteinas, tai yra „visiškas nesupratimas“ ir Adorno filosofinės minties „iškraipymas“: Adorno, gindamas Apšvietos vertybes, yra įsitikinęs, kad modernybė kenčia veikiau nuo proto stokos, o ne nuo proto ir racionalumo pertekliaus (Bernstein 2001; 3–4). Herberto Marcuse's įnašas į kritinę Karlo Marxo teoriją vargu ar įsivaizduojamas be *vaizduotės* ir *kūrybinio mąstymo* elementų: „Marcuse buvo vienas tarp nedaugelio marksistų filosofų, kurie bandė suvienyti filosofiją ir politiką ir atkurti utopinę socialistinės intines dimensiją“ (Kellner 1985; 371).

kultūrinio pliuralizmo sąmonės suaktyvėjimą, kaip rašo Axelis Honnethas, gerokai susilpnina kritikos lūkesčius ir supratimą apie tai, ką gali ir ko negali kritika. Vyrauja liberali teisingumo koncepcija, kuri pasitelkia kriterijus siekdama normatyviškai identifikuoti socialinį teisingumą, tačiau vengdama eksplikuoti institucines neteisingumo struktūrų sąlygas ir susieti ją su konkrečiu socialiniu kontekstu (Honneth 2009; 20).

Nors dabartinių kritinių teorijų formos – labai įvairios, tačiau visas jas jungia *kritinė nuostata*. Palyginti su ankstesniuoju *praktiškai relevantiškos analitinės programos* laikotarpiu, *kritinės socialinės teorijos* supratimas, žinoma, kinta. Šiandieną, jei tik pradėdame svarstyti bendrųjų *kritinės teorijos* sąlygų bei galimybių klausimą, susiduriame nebe su viena, *Frankfurto mokyklos kritinės teorijos*, o bent trimis kritinės teorijos formomis, kurios sudaro , daugiau ar mažiau identifikuojamus „šeiminės giminystės“ ryšius.

Pirma, tai *praktiškai relevantiška analitinė programa*, tęsianti ankstyvosios Frankfurto mokyklos analizę naujomis „medijų kultūros spektaklio pergalės“ sąlygomis (Kellner 2003),

nagrinėjanti klausimus, kurių „nepaiso dauguma profesionalizuotų programų“ (Dahms 2011). Antra, tai *hermeneutiškai orientuotos kritinės teorijos*, kurios vienija labai įvairius tyrėjus (nuo Peterio Wincho, Ervingo Goffmano, Haroldo Garfinkelio iki Jürgeno Habermaso ir Anthony Giddenso), metodologiškai reflektuojančius originalius kasdienės kalbos filosofijos ir postempiristinės mokslo sociologijos postūmius. Trečia, tai kompleksiška praktikos teorijų aibė, kuriai daro įtaką Ludwigo Wittgensteino *antiteorinė terapeutika*.

Kognityviniai praktikos teorijų kriterijai

Kritinė teorija ir *praktikos teorijos*, turi panašumų. *Pirma*, nors pirmoji priskiriama modernųjų postklasikinių teorijų grupei, o antroji – postpozityvistinių ir postempiristinių teorijų grupei, tačiau abi jas vienija ypatingas dėmesingumas *praktikai: praxis, veiklos, socialinio veiksmo, sąveikos, praktinio reflektyvumo, performatyvumo* bei kitos kritinio pobūdžio sąvokos atliepia švietėjiškus, kognityvinius, terapeutinius, savirefleksyvius, emancipacinius šių teorijų tikslus ir uždavinius.³² *Antra*, abi jos

³² *Kritinė teorija* pabrėžia *kritinius normatyvinius*, ypač švietėjiškus ir emancipacinius, komponentus. Šiuo atveju užtikrinamas tarpusavio ryšys tarp a) pozityvių aiškinamųjų arba aprašomųjų socialinių mokslų komponentų ir b) normatyvinių filosofinių diskursų, arba to, ką Richardas Wolinas vadina „subalansuota filosofijos ir socialinių mokslų integracija“ (Wolin 2006; 1). Subalansuotas ryšys, ypač kalbant apie gerokai platesnę, nei Frankfurto kritinė teorija, *kritinių socialinių mokslų* aibę, toli gražu ne visada išsaugomas (dažniau ignoruojamas normatyvinis komponentas). Su tam tikromis išlygomis (*kritinė refleksija* nėra tas pat, kaip ir *praktinis refektyvumas*) Raymondo Geusso kritinės teorijos apibrėžimas gali būti taikomas ir kritinei, ir praktikos teorijoms: „Pagrindinis Frankfurto mokyklos uždavinys yra pozityvizmo kritika ir *refleksijos* kaip pagrįsto pažinimo kategorijos atnaujinimas“ (Geuss 1981; 2). Tačiau pažymėtina, kad *reflektyvumą* praktikos teorijos sieja ne tik ir ne tiek su teorine refleksija, kiek lokalių praktinių įgūdžių įgyvendinimu konkrečiose situacijose, pasikartojančiose veiksmo scenose, kuriose randasi stabilūs visuomenės

radikalai kritikuoja „tradicinius“ teorinius požūrius. Abi kritikos atsiriboja nuo „imitacinių“, t.y. „išorinių“, teorijos formų: tradicinės teorijos koncepcijų kaip „grynųjų matematinių simbolių sistemų“ (Horkheimer 2002; 190); „logikos kaip žmogaus proto konstruojamo ryšio tarp prielaidų ir išvadų“ (Bloor 1976; 5), – šiuo atveju, kaip priduria Davidas Blooras pasitelkdamas vaizdžią analogiją, „garvežiui ant bėgių patys bėgiai rodo, kurlink važiuoti...“ (ten pat).

Kitaip tariant, tiek kritinė, tiek praktikos teorijos kritikuoja „savaiame suprantamą“ racionalistinių ryši tarp teorinių prielaidų ir faktų srities (tiksliau, savaiminių eksperimentavimo procedūrų). Apimdamos labai plačias praktikos ir kritikos kategorijas, šios dvi sritys nusako bendrą *diskursyvių praktikų* idiomą. Konkretūs šios bendrosios paradigmos pavyzdžiai (nuo įvairių mokslo sričių kaip konkrečių praktikų iki specifinių kasdienybės kultūrų, įskaitant konkrečius akademinus įpročius, derybų ir

mainų formas, valgio gaminimo būdus, netgi „etnometodologinius žmogaus ir šuns sąveikų tyrimus“ [Goodie 2007]) yra ne tik įvairūs, bet ir įtraukia atviresnes, negu techninėje pozityvizmo paradigmoje, eksperimentavimo ir kritinio santykio su socialinio gyvenimo *reguliarumu* ir *normiškumu* galimybes.³³

Abi kritikos formos pripažįsta, kad teorizavimas negali ir neturi būti apribojamas „išoriniu požūriumi“, nes *teorizavimas*, kiek pripažįstami kritiniai *reflektyvumo* komponentai, apima ne tik mokslinio pažinimo lygmenį, bet ir kasdienį žmonių *patyrimą*, kurį praktikos teoretikai linę vadinti *žinojimu* (Bloor 1976). Tačiau čia *kritinės teorijos* ir *praktikos teorijų* panašumai, grindžiami techninės racionalistinės teorijos sandaros kritika, rodos, baigiasi. Skiriamasis praktikos teorijų bruožas – polinkis eksperimentuoti – diskursyviose praktikose dažnai praranda *kritinę nuostatą* ir tampa *tik aprašomuoju* tyrimu.³⁴ Nors „praktikos“ sąvoka, kiek ji siejama su „post-

bruožai (Lynch 2001), praktinio veiksmo ir praktinio protavimo, reflektyvios veiksmo priežiūros formomis, praktinio pažinimo procesais įvairiausiose visuomenės srityse (Cetina 2001). Praktikos teorijos domisi vadinamąja transformacija iš *industrinių* visuomenių į *postindustrines, technologines, informacines, rizikos, eksperimentines, žinojimo* visuomenes, kuriose išauga žinojimo ir ekspertizės vaidmuo darbo pasidalijimo procesuose.

Kritiniai kognityviniai praktikos teorijų uždaviniai, siejami su praktinio pažinimo procesu įvairiausiose visuomenės srityse tyrimais, skirtingi nuo *kritinių normatyvinių*. Vienas svarbiausių teorijos uždavinių, kaip teigia Herbertas Marcuse savo „dvyliktoje tezėje“, – tirti *buržuazėją* visais galimais atžvilgiais (Marcuse 1998b; 220), taigi ir kintančios ekonominio išnaudojimo struktūros integruotoje kapitalo sistemoje atžvilgiu.

³³ Praktikos teorijos siekia išvelgti ir artikuliuoti *numanomus* socialinės praktikos išteklius. Jų akiratyje – santykis tarp prielaidų, normų, įpročių, įgūdžių, būdingų pačiai praktikai, ir pastangų aprašyti arba kitaip (remiantis filosofiniais, teoriniais ir socialinių mokslų siūlomais pažinimo būdais) nusakyti mįšlingą „pagrindą“, kartais vadinamą „pagrindo lūkesčiais“. Santykį tarp praktikos teorijų ir socialinio gyvenimo tinkamai nusako ne mažiau mįšlingas Wittgensteino fragmentas (prie kurio artėja, remdamosi įvairiais artikuliuojamais būdais, praktikos teorijos): „241. Teisinga ir klaidinga yra tai, ką žmonės *sako*; o *kalboje* (kuria jie vartoja) jie sutaria. Tai ne nuomonių, bet gyvenimo formos sutapimas (*Übereinstimmung, agreement*).“ (Wittgenstein 1995; 224).

³⁴ Tai krenta į akis ir patiems praktikos teoretikams: „Tipiška, kad Amerikos sociologai taiko radi-

Wittgensteino ne teorine terapeutika“, apima atitinkamus kompleksiskumo reikalavimus, tačiau dažnai, „galbūt tik atspindėdama dabartines intelektines madas“ (Rouse 2007; 640), ji tenkinasi tik paprasčiausiu „tikslumu“ ir „detalizacija“ izoliuotose tyrimų srityse. Praktikos teorija redukuojama į grynąją techninę funkciją. Be to, teorijos sandaroje vienas nuo kito atskiriamai *analitinis* ir *normatyvinis* komponentai. Šiuo atveju, tariant Maxo Horkheimerio žodžiais, eksperimentinio mokslo šalininkai turi ryšį ne tiek su *teorija*, kiek su *paskiromis teorijomis*, kurių „akys nenukrypstamai sutelktos į faktus“ (Horkheimer 202; 191).³⁵

Kritinė teorija polemizuoja ne tik dėl pažinimo (racionalizmo, empirizmo, „pozityvistinės informacijos vaikymosi“) ir teorijos sandaros problemų, bet ir dėl ideologinių „administraciškai valdomo pasaulio“ pagrindų (Horkheimer, Adorno 2006; 10). Praktikos teorijos atsiriboja nuo *kritinių normatyvinių* teorijos komponentų, praktikas laikydamos rutinizacijos procesais ir siekdamos aprašyti kasdienius metodinius praktinio reflektyvumo („faktiškumo“, „prasmės“, „tvarkos“) būdus, kuriuos socialiai konstruoja konkrečių socialinių kontekstų nariai. Praktikos teorijos *kritinį normatyvinį* elementą siekia pakeisti *reflektyviu endogenišku*, akcentuodamos kognityvinę reliatyvistinę rutinizacijos procesų

pusę. Kaip teigia Davidas Blooras, sociologai, užuot apibrėžę pažinimą kaip įsitikinimų pateisinimą arba jų atmetimą, „<...> žinojimą turi laikyti tuo, ką patys žmonės laiko žinojimu“ (Bloor 1976; 2). Nors kritikuodama pozityvistinių teorijų uždarumo tendenciją, praktikos teorija *teorijos* sampratos neeksplikuoja, o tiesiog apverčia „aukštyn kojom“ tradicinę hierarchinę santykį tarp teorijos ir praktikos:

„Yra dvi iškilios strategijos, leidžiančios apibrėžti teorijos ir praktikos tarpusavio santykį: pirmoji teikia prioritetą praktikai teorijos atžvilgiu; antroji – teorijai praktikos atžvilgiu. Tai nėra vieninteliai galimi požiūriai. Tačiau tai yra galbūt stabiliausi pasirinkimai, kurių išvengti sunku. <...> Wittgensteinas detalčiai ištyrė mąstymo ir veiksmo procesus. Tirdamas šiuos procesus jis išnagrino giliausius ir sudėtingiausius konflikto tarp abiejų tradicijų mazgus. Wittgensteinas geniališkai nuskaidrino problemą išdistiliuodamas ją į paprastus, konkrečius dalykus.“ (Bloor 2001; 103)

Ironiška yra tai, kad „tradicinės“ teorijos kritika antruoju atveju baigiasi tuo, kuo savo *kritiką* pradeda kritinė teorija: kad „tradicinė“ teorija „išdistiliuoja“ keletą pagrindinių principų: „Juo mažesnis pirminių principų, palyginti su išvestiniais, skaičius, tuo teorija tinkamesnė“ (Horkheimer 2002; 188). Jei kritinė teorija siekia išplėtoti konceptualią normatyvinę kritiką, – kad būtų galima identifikuoti racionalumo

kalumą dekonstruojančias Latouro požiūrio versijas, kuriose trūksta kritinių implikacijų <...>“ (Lynch 1993; 108).

³⁵ Techninė teorijos funkcija – tik „<...> darbinis kilimas nuo socialinio fenomeno aprašymo iki detalizuotų palyginimų, o paskui – bendrųjų sąvokų formavimo“ (ten pat; 192). Kadangi socialinių mokslų duomenų rinkimo progreso metodologija „kol kas dar nepasiekė“ (o iš principo ir negali pasiekti) to, kas gražiai būtų vadinama „nuoseklia indukcija“, daroma išvada, kad reikia dar labiau ištobulinti techninę pusę, paskirų teorijų „akis pratinant net prie smulkesnių faktų“. Rezultatas yra tas, kad socialinės teorijos struktūra vienpusiškai suvaržoma. Kompleksiškos teorijos problemos „laikiniai“, tiksliau, „amžiniai“, suspenduojamos.

deformacijas, – tai praktikos teorijos kritika redukuoja į detalius praktikos lauko „gramatikos“ (reflektyvumo) aprašymus. Kritinė teorija aiškiai formuluoja teorinę alternatyvą. Mokslinis pašaukimas, kaip teigia Horkheimeris, yra tik viena, tarp daugelio kitų istorinių, žmogaus veiklos formų, tačiau mokslinė filosofija mokslinę veiklą siekia iškelti į pirmą vietą ir padaryti ją netgi nepriklausoma (Horkheimer 2002; 198). Kritinės teorijos išvada yra ta: jei „tradicinis“ teorijos modelis yra tinkamas teoriniams, technologiniams, taikomiesiems gamtos mokslams, tai filosofijai ir socialiniams mokslams – netaikytinas.

Praktikos teorijos, „praktikos“ sampratą išskeldamos į pirmą planą, atsiriboja ne tik nuo konkrečių teorijų, konkrečių metodų ir taikomojo eksperimentavimo uždavinių, bet ir nuo pačios teorijos. Kaip teigiama, įvairių disciplinų – filosofijos, kultūros teorijos, istorijos, sociologijos, antropologijos, mokslo ir technologijų tyrinėtojai dabar atiduoda pagarbą praktikai, o ne teorijai, t.y. „struktūroms“, „sistemoms“, „prasmei“, „gyvenamajam pasauliui“, „įvykiams“ ir „veiksmams“ (Schatzki 2001; 10). Apibrėždamos save kaip *ne teorines* arba *antiteorines* programas, praktikos teorijos vartoja liekamąjį „teorijos“ terminą, tačiau neeksplikuoja šio termino ir „praktikos“ termino derinimo bendrosios reikšmės. Prie *teorinio* modelio, nors, euristiniu požiūriu, skirtingo, galbūt labiausiai priartėja Ludwigo Wittgensteino „kalbinių žaidimų“ metafora, kaip pažymi Davidas Blooras (Bloor 2001; 112). Šią metaforą galima laikyti praktikos teorijų *žaidybinės kritikos* (*praktinio reflektyvumo* metodologijų) ištakomis ir ištekliais. Esminis dalykas yra tas,

kaip priduria Blooras, kad žaidimai yra *instituciniai*, nurodantys *savireferentinę* visų socialinių sąvokų pobūdį (ten pat).

Dėl paminėtų priežasčių nėra lengva, netgi remiantis pačių praktikos teoretikų, nuorodomis, apibrėžti praktika, o ypač praktikos *teorijas*. *Pirma*. Su daugiareikšmiu „praktikos“ žodžiu suporuojami kiti neapibrėžti žodžiai: pavyzdžiui, *praktikos bendrumas*, *praktikos laukas*, *žinojimas praktikoje*, *praktikos reflektyvumas*, *praktinis mąstymas*, *praktinis požiūris*, *praktinis protavimas* ir t.t. *Antra*. Nors ir vartojami „praktikos teorijų“ ir „praktikos teoretikų“ terminai, tačiau „teorijos“ samprata nesukonkretinama ir nenuskaidrinama, todėl išlieka mįslinga. Praktikos teoretikai, kaip dažnai postuluojuama, yra „ne teoretikai“ ir netgi „antiteoretikai“. „Antiteorinis“ požiūris reiškia, kad a) atmetama plačiai suvokiamo filosofinio racionalizmo tradicija, įskaitant loginio pozityvizmo (dedukcinio samprotavimo ir indukcinį procedūrų sąveikos) idėją; pirmumo teisė atiduodama b) „kontekstui“, c) „situacijų detalėms“, d) „numanomo žinojimo“ ištekliams. Pasak Nigelio Pleasanto: „Numanomo žinojimo sąvoka dabar taip tvirtai įdiegta į epistemologinį diskursą, kad dažnai ji traktuojama kaip akivaizdus „faktas“, o ne teorinė sąvoka“ (Pleasant 1999; 56). Racionalistinės teorijos kriterijais nebeapsitikima, o praktikos, kurios integrali dalis – praktikos teoretikai, kriterijai laikomi savaime suprantamais:

„Praktikos požiūris, kad ir kokia būtų jų įvairovė, jungia įsitikinimas, kad tokie reiškiniai, kaip pažinimas, prasmė, žmogaus veikla, mokslas, galia, kalba, socialiniai institutai, istorinė transformacija įgyvendinami *praktikos laukuose* ir yra integralūs jų komponentai.“ (Schatzki 2011; 11; kursyvas autoriaus)

Trečia. Praktikos teorijos neapsiriboja tik „lingvistiniu posūkiu“, o papildomai praplečia praktikos laukus, pasak Theodore'o Schatzki'o, *hibridinių artefaktų, natūralių objektų* aibėmis. Tai praktikos teoretikai vadina „materialistiniu“ („kabutėse“, – tai papildoma eksplikavimo problema) požiūriu, kuris apima tradicinėms metodologijoms neįprastas „žmonių-ir-nežmonių tinklų“ figūracijas (ten pat). Kaip teigia vadinamieji *posthumanistiniai* praktikos teoretikai, didžioji tradicinės socialinės teorijos dalis yra *humanistinė*: pagrindinės sąvokos lokalizuotos specifinėje žmonių norų, interesų, taisyklių, normų struktūroje, nepakankamai atsižvelgiant į abipusiškas žmonių bendruomenės ir materialaus pasaulio sąveikas (Pickering 2001; 172–3).

Ketvirta. Konvencinės *socialinės tvarkos, visuomenės sutarties* koncepcijas pakeičia „praktikos ryšių tinklo“ arba „praktikos ryšių pluošto“, kaip teigiama, „<...> tinklinės veiklos, suauostos su tvarkingomis ne-žmogiškų realybių konsteliacijomis“ (Schatzki 2001; 12) apibrėžimai. *Visuomenės sutartis* randama *pačioje praktikoje*. Pragmatiniai „socialinės sutarties praktikoje“ (Barnes 2001; 25–6) postulatai skiriami nuo „socialinės sutarties teorijų“. Tai reiškia, kad „metodologai“ yra patys socialinių sutarčių

sudarymo praktikose dalyviai. Praktika išsilaisvinama išlaisvindama ir praktikos teoretikus: „Socialiniai mokslai nepaprastai daug įgyja artikuliuodami „praktikos“ sąvoką, kuri radikalčiai skiriasi nuo racionaliai apskaičiuojamo veiksmo modelio. „Praktika“ orientuoja į veiklą, kuri yra situacinė, kūniška ir formuojama įpročių be refleksijos. Ši samprata – itin sėkminga ir dabar išplečiama į beveik kiekvieną žmogiškos veiklos sritį“ (Thévenot 2001; 64).

Praktikos teorijos istoriškai apima labai platų socialinių teorijų spektrą: nuo Karlo Marxo iki Pierre'o Bourdieu, nuo Anthony Giddenso iki etnometodologijos koncepcijų, įvairių kasdienybės teorijų ir šnekos analizės (vien tik sociologijoje). Čia svarstomu kritikos kriterijų kaitos aspektu, derėtų skirti a) *kritinę teorinę* ir b) *praktinę reflektivityą*, arba *institucinę savireferentinę*, nuostatas. Pirmoji nuostata – teorinė, antroji – ne teorinė. Iš principo visos praktikos teorijos daugiau ar mažiau pabrėžia „praktinį kritinį“ (Marksas 1974; 463) ir „praktinį materialų“ momentus, kurie ypač ryškūs Karlo Marxo *pirmojoje ir antrojoje* „Tezėse apie Feuerbachą“.³⁶

Nors visos šiuolaikinės postpozityvistinės praktikos teorijos yra kritiškos,³⁷ tačiau prak-

³⁶ Pirmoje tezėje skiriami du metodologiniai – *stebėtojiškas* ir *radikalus, pozityvistinis* ir *diskursyvus* – aspektai: stebėtojiška, pasyvistinė pažinimo forma daiktą, tikrovę, jutimiškumą traktuoja kaip „tik objekto“ formą, o diskursyvi – kaip „subjektyviai praktinę veiklą“. Antroje tezėje radikalčiai kvestionuojama *tradicinė*, o ir apskritai *teorija*: „Klausimas, ar žmogaus mąstymui pasiekama daiktinė tiesa, yra ne teorijos klausimas, bet *praktikos* klausimas. Praktiškai žmogus turi įrodyti savo mąstymo teisingumą, t.y. tikrumą ir galią, šiapusiškumą. Ginčas, ar mąstymas, kuris izoliuojasi nuo praktikos, yra tikras, ar netikras, – tai grynai *scholastinis* klausimas.“ (Ten pat; išskirta autoriaus.)

³⁷ Kaip pažymi Michaelas Lynchas: „Aštuntojo dešimtmečio pradžioje Barry's Barnes'as, Davidas Blooras, Michaelas Mulkey'us, Davidas Edge'as, Harry's Collinsas ir kiti britų sociologai atsiriboja nuo struktūrinės funkcionalistinės mokslo sociologijos, kurią išplėtojo Robertas Mertonas ir jo

tikos teorijos, siejamos su L. Wittgensteino antiteorine terapeutika, teorinį *kritikos* kriterijų, kaip minėta, siekia pakeisti ne teoriniu *praktinio reflektyvumo* kriterijumi. Čia orientuojamasi į antrąją praktikos teorijų grupę, todėl vartojama ne plačios apimties,³⁸ o siauresnės apimties „post-Wittgensteino praktikos teorijų“ samprata. Ši grupė turi savitą bruožą: gerokai daugiau dėmesio, nei kitos praktikos teorijos, skiria *iki-teorinei* praktikos pažinimo pusei.

Kritinio pobūdžio dėmesingumas *iki-teorinei* praktikos pusei derinamas su kita kritine praktikos teorijų nuostata: kad mokslai – tiek gamtos, tiek socialiniai – nėra vien tik *stebėjimo* ir *konceptualizacijos* programos (kaip teigia pozityvizmo ir funkcionalizmo teorijos). Kaip kad gamtos mokslai, tariant Iano Hackingo žodžiais, „įsiterpia į gamtą“,³⁹ taip ir socialiniai mokslai *įsiterpia* į socialinę praktikos sritį ir yra šios praktikos dalis: socialinę struktūrą konstituoją pažinūs veikėjai, kurie yra šios konstitucijos mediumas (Giddens 1993; 128–9). „Įsiterpimas“ ir „numanomo praktinio žinojimo“, *rutinizacijos*, arba struktūrinių socialinės prak-

tikos požymių priežiūra (Giddens 1984; xxiii) sudaro *kritinį* praktikos teorijų pagrindą, ypač svarbų, kaip teigiama, pereinant į vadinamąsias „žinojimo visuomenes“.

Dar kartą prisimenant ironišką pozityvistinių ir praktikos teorijų „sutapimo“ momentą (tiek „tradicinė“, tiek „praktikos“ teorijos išdistiluoja keletą elementariųjų principų) pažymėtina, kad dar prieš praktikos teorijų atsiradimą vienas kritiškiausių metodologų ir socialinių kritikų (praktikos teoretikų požiūriu, „teoretikas racionalistas“) Karlas Popperis suteikia praktiškai orientuotai mokslinei kritinei programai eksperimentinį „dalinio krapštinėjimo“ pavadinimą.⁴⁰ „Dalinio eksperimento/detalaus krapštinėjimo“ idėja išsaugoma kaip empiristinė (*praktika* pirmesnė už *teoriją*) racionalizmo inversija, vadinama konvenciniu *žinojimo kontekste* vardu: žinojimas susijęs ne tiek su individualių visuomenės narių *patyrimu*, kiek kolektyviniu tikrovės (kultūros) *vaizdiniu* (Bloor 1976; 10). Šiandieną akcentuojamas papildomas *praktinio reflektyvumo* lūžis. Perėjimas į „žinojimo visuomenes“, kaip pažymi

kolegos, pasirinkdami laisvai susietas konstrukcionistas, reliatyvistines ir diskursyvias analitines programas. Nuo šio laikotarpio giminingi „naujosios“ mokslo sociologijos variantai paplinta Žemynė, Australijoje ir Šiaurės Amerikoje.“ (Lynch 1993; 39)

³⁸ Pierre'as Bourdieu apibrėžia *plačiąją* praktikos teorijos sampratą: „Praktikos teorija jau nuo Marxo *Tezių apie Feuerbachą* pabrėžia, priešingai negu pozityvistinis materializmas, kad pažinimo objektai yra *sukonstruoti*, ir, kitaip negu idealistinis intelektualizmas, akcentuoja, kad šio konstravimo principai yra praktinė veikla, kuri orientuota į praktikos funkcijas“ (Bourdieu 1977; 96).

³⁹ Populiarus *mokslininko* vaizdiny – „žmogus laboratorijoje, vilkintis baltą chalata“ (Hacking 1983; 149). Gamtos mokslų istorija, kaip priduria Hackingas, dabar dažniausiai rašoma kaip teorijos istorija. Mokslo filosofija tampa teorijos filosofija, o iki-teoriniai stebėjimai, arba eksperimentai, neigiami (ten pat; 150).

⁴⁰ „Aš suvokiu technologinio požiūrio į sociologiją pavojų“, – pažymi Popperis, – savo ruožtu pridurdamas du papildomus elementus – „dalinį metodą“ ir „kritiką“: „Aš suvokiu šį pavojų ir todėl pridėjau žodį „dalinė“, kad išvengčiau nepageidaujamų asociacijų ir išreikščiau savo įsitikinimą, jog „dalinis krapštinėjimasis“ (kaip jis kartais vadinamas) kartu su kritine analize yra pagrindinis būdas siekti praktinių tiek visuomenės, tiek gamtos mokslų rezultatų“ (Popper 2001; 399).

Karin Knorr Cetina, apima daugiau nei eksperimentuojančių ekspertų lygmenį: perėjimas įtraukia pačių „pažinimo procesų“, „episteminių praktiškų“, neapribotų *vien tik mokslu*, lygmenį (Cetina 2001; 187).

Prielaida – paprasta: bet koks *teorinis pažinimas* yra socialinė, praktiškai reflekyvi žinojimo forma. Bet koks kritinis normatyvinis žinojimas yra socialinė praktinio reflekyvumo metodologija, aprašoma tik iš vidaus ir netaikytina kaip „ekspertinio pažinimo“ forma. Socialinis tyrėjas ir kritikas susigėsta dėl išorinės savo kaip eksperto padėties ir pagaliau ima mylėti „objektus“, kurie pasirodo esą taip pat praktiniai teoretikai („mes visi, pasirodo, kalbėjome ta pačia proza“). Šitaip tariant I. Kanto žodžiais, klostosi visose mokslų srityse: „Juk gamtos tyrinėtojas galų gale ima mylėti objektus, kurie jo jutimams iš pradžių buvo atgrasūs, kai jis atskleidžia didelį tikslingumą jų organizacijoje ir šitaip juos tirdamas teikia savo protui peną. Leibnizas vabzdį, kurį įdėmiai tyrė mikroskopu, atsargiai vėl perkėlė ant lapo, nes manė, kad, apžiūrėdamas vabzdį, jis pasimokė ir lyg patyrė iš jo geradarybę“ (Kantas 1987; 183).

Geradarybė, kurią teoretikas ekspertas patiria iš „paprastų žmonių“ yra ta, kad atrandamos praktikos teorijos ir išrandamas praktikos teoretikas: „*Aiškinimas* turi pasitraukti, jo vietą užimti tik aprašymas. <...> Ir mes neturime pateikti jokios teorijos“ (ten pat; 174). Šios dvi taisyklės, kalbant apie praktikos teorijų pagrindus, yra elementarios ir aiškios.

Trečioji taisyklė – elementari, tačiau mįslinga, nurodanti į *numanomą* žinojimo sritį, kuriai aprašyti reikėtų teorijos, tačiau „mes neturime pateikti jokios teorijos“, ir tik aprašyti *numa-*

nomą žinojimo praktika: „202. Todėl „taisyklės laikymasis“ yra tam tikra praktika. O *galvoti*, kad laikaisi taisyklės, yra ne tas pats, kas laikytis taisyklės. Ir todėl neįmanoma laikytis taisyklės „privačiai“: nes tuomet galvoti, kad laikaisi taisyklės, būtų tas pats, kas laikytis taisyklės“ (ten pat; 215). Tai svarbus momentas, praktikos teorijų *radimosi* ir fundamentalaus *neapibrėžtumo* požiūriu. Tai ir yra iš principo begaliniai praktikos „teorijų“ ištekčiai. Praktika yra „numanomas prasmės kontekstas“. O kadangi „jos“ iš principo negalima aprašyti nuosekliai, reikia tenkintis tik detaliais numanomo praktikos vaizdinio fragmentais: „Wittgensteinas teikia pirmumo teisę praktikai, o ne teorijai“ (Bloor 2001; 104). „Kraštutinio šios rūšies požiūrio tęstinumo atvejais, – antrina Barry Barnesas atstovaudamas ne tik praktikai, bet ir praktikos teorijai, – netgi galima įrodinėti, kad tiek, kiek sociologai tiria praktika, tai yra viskas, ką reikia tirti ir aprašyti“ (Barnes 2001; 25).

Apgaulingai paprasti *praktikos, praktikos lauko, praktikos teorijų* apibrėžimai atskleidžia glaudų ryšį tarp *praktinio protavimo* ir *praktinės veiklos*, tačiau teorinių ir metodologinių šio ryšio pagrindų nenuskaidrina. Aišku tik viena: *tai* – mąrga. *Praktikos* kaip atskaitos pagrindo postulavimas, kaip pažymi Davidas Sternas, nereikalauja įsipareigoti konkrečiam metodui, jokiai specifinei krypciai. Rezultatas yra tas, kad „praktikos teoretikai“ tampa neįprastai marga grupe. Šnekos apie praktikas plinta ne tik socialinių mokslų filosofijoje, bet ir apskritai filosofijoje, humanistikoje, socialinių mokslų srityse (Stern 2003; 186). Pirma, praktika yra fundamentali kategorija, antra, praktikos teorijos „iš esmės“ skiriasi nuo tradicinių teorijų:

„Praktikos požiūriai, atskleisdami savo įnašą oponuoja daugybei dabartinių mąstymo būdų, įskaitant intelektualizmą, reprezentacionalizmą, individualizmą (pavyzdžiui, racionalaus pasirinkimo teoriją, metodologinį individualizmą, tinklo analizę), struktūralizmą, struktūrinį funkcionalizmą, semiotiką ir daugybę humanizmo ir poststruktūralizmo krypčių“ (Schatzki 2001; 11–2).

Kadangi postuluoju „praktikos kaip igūdžių, numatomo žinojimo ir prielaidų“ sritis, kritiniu metodologiniu požiūriu, išlieka gana mįslinga, išskyrus labai detalius šių praktikų aprašymus, tai kritinis praktikos teorijų „posūkis“, kurį Anthony Giddensas dar aštuntame dvidešimtojo amžiaus dešimtmetyje *Naujosiose Sociologijos metodo* taisyklėse siejo su esminiu „post-Wittgensteino filosofijos“ lūžio momentu (Giddens 1993 [1976]); 50–6), įnašas kelia nemažai papildomų klausimų, įskaitant „esminio metodologinio neapibrėžtumo“ klausimus:

„Per pastaruosius dvidešimt metų tyrėjai įsisąmonina, kad socialiniai mokslai turi būti kritiškai tiriamos praktikos atžvilgiu, – tiriant tiek ekonominius, tiek politinius arba kultūros reiškinius. Bet kuris socialinis mokslas, siekiantis būti kritišku, privalo turėti atskaitos tašką, kuriuo remiantis kritikuojamos tiek populiaros iliuzijos, paremiančios nelygybę ir dominavimo santykius, tiek priežastys, trukdančios šalinti žmogų interesų bei reikmių pažeidimus. Tačiau keista yra tai, kad šis kritinis socialinis mokslas didžiąja dalimi atsisako pripažinti ir pateisinti šiuos atskaitos taškus“ (Sayer 2000; 172).⁴¹

Viena pagrindinių priežasčių, kodėl *kritiniai socialiniai mokslai* didžiąja dalimi atsisako pripažinti ir pateisinti teorines prielaidas ir skirtingas kritines normatyvines orientacijas, kaip teigiama šiame straipsnyje, yra ta, kad kritiniai mokslai kritinės teorijos apibrėžtą abipusišką santykį tarp filosofijos ir pozityviųjų socialinių mokslų paverčia „taikomojo“ pobūdžio santykiu, kuris savo ruožtu reikalauja „atsiriboti nuo vertinimų“, „detaliai aprašyti“, „tikslinti“ ir „t.t.“. Praktikos teorijos virsta aprašomaisiais praktinio reflektyvumo mokslais, „suburžuazėjimą“ (normiškumą, rutinizaciją, reguliarumą) pačiose įvairiausiose gyvenimo srityse *tik aprašydamos*, bet atsisakydamos *kritinių normatyvinių* vertinimų.

„Praktikos posūkis“, prasidėjęs prieš du tris dešimtmečius darosi populiarus ir madingas (Rouse 2007; 639–40), tačiau neišsaugo pagrindinių kritinės analizės sąvokų. Paradoksas yra tas, kad dabar, pasiekus kompleksiską teorinės diferenciacijos lygmenį, yra reali galimybė ne tik išsaugoti, bet ir atnaujinti kritinės analizės komponentus, papildant juos praktinio reflektyvumo komponentais. Tačiau būtent todėl, tariant Marcuse's žodžiais, „kad mes turime visus išteklius, leidžiančius tai įgyvendinti, „visa sistema mobilizuota tam, kad tai neįvyktų“ (Marcuse 2005b; 160). Tai dar kartą rodo, kad susiaurinant teorijos sandarą į technologinę, remiantis tik profesionalių igūdžių reikalaujančiais kriterijais, paslepiami *kritiniai norma-*

⁴¹ *Metodų*, iš kurių daug tikimasi, dažnas nesėkmes Andrew Sayeris sieja su pažįstančiųjų nesugebėjimu tinkamai atsižvelgti į *žinojimo klausimus*: „Metodas įvardija nuosekliai artikuliuotą būdą, kuriuo remdamiesi tikrovę galime suprasti geriau. Sprendinių apie metodą srityje ypač svarbu tai, ar turime supratimą apie santykį tarp mūsų pačių ir to, ką norime suprasti. Būtent šiame fundamentaliame lygmenyje daugelis argumentų apie metodą formuluojami klaidinančiai, nes nesugebama atsižvelgti į žinojimo klausimus šiame kontekste.“ (Sayer 2010; 8)

tyviniai teorijos ir praktikos santykio aspektai. Kritinė teorinė nuostata tampa „endogeniška“ (vartojant aiškesnius Z. Baumano terminus, „bedante“). Praktikos teorijos nuostata – praktiškai detalizuojama ir tikslinama, tačiau nepraktiška.⁴²

Straipsnio pradžioje aptartas nekaltas Wittgensteino „fokusininko“ judesys, kaip teigiama, yra lemtingas. Radikali ir dvilypė *teorijos* kritika, kuria remiasi praktikos *teorijos*, daro lemiamą įtaką socialinės kritikos statusui. Įskaitant *praktinio reflektyvumo* kriterijus, kuriais vadovaujasi „post-Wittgensteino tarpsnio“ praktikos srities mokslininkai (skirtini nuo socialinės srities mokslininku). *Filosofinių tyrinėjimų* pabaigoje L. Wittgensteino įvardytą teorinę problemą (jei pripažįstame, kad *konceptualumas* tebėra teorijos, o ne praktikos, problema) praktikos teoretikai, rodos, laiko „išvada“, pateisinančia *teorijos atsisakymą*: „Psichologijoje esama eksperimentinių metodų ir *konceptualios painiavos*“ (Wittgenstein 1995; 394; išskirta autoriaus).

Praktikos teoretikai, „konceptualią painiavą“ laikydami „išvada“, rekomenduojančia atsisakyti teorijos, viena vertus, remiasi L. Wittgensteinu kaip *antiteoretiku*, kita vertus, konstruoja praktikos *teorijas*, kurios, teoriniu požiūriu, yra pakankamai sistemingos ir skiriasi nuo tradicinių socialinių teorijų tik tuo, kad neidentifikuoja šio sistemingumo lygmens (ir tikėtinos konceptualios painiavos) socialinės teorijos struktūroje. Paradoksas yra tas, kad

praktikos neapibrėžtumas tampa *teorinio sisteminimo* prieda.

Išvados

Praktikos formų infliacija tampa rimtu iššūkiu kritinei teorijai. Kritinė teorinė nuostata tarsi išnyksta. Teoriniuose ir antiteoriniuose procesuose kritikos samprata profesionalizuojama. Mokslo praktika tik *imituoja* praktikos judesius ignoruodama teorinę *kritinio normatyvumo* sampratos istoriją. Diskursyvi, polemėnė, normatyvinė kritinė teorinė nuostata tampa *būdingu* paties praktikos lauko bruožu. Reflektyvios lingvistinės analizės formos, kurios pakeičia kritinės normatyvines analizės formas, suskliaudžia kritinį normatyvinį socialinės teorijos sandaros komponentą. Normatyvumo eliminavimas vienu ir tuo pačiu metu minimizuoja analitinių išteklių sritį: galimybę konceptualizuoti visuminę *socialiai veiksnus racionalumo* sampratą; teorinę *praktikos*, kurią gina ankstyvoji Frankfurto kritinė teorija, sampratą. Praktikos teorijos atsiriboją nuo *kritinių normatyvinių* teorijos komponentų, praktikas laikydamos rutinizacijos procesais ir siekdamos aprašyti kasdienes metodinius praktinio reflektyvumo būdus. Praktikos teorijos *kritinį normatyvinį* elementą siekia pakeisti *reflektyviu endogenišku*, akcentuodamos kognityvinę reliatyvistinę rutinizacijos procesų pusę. Reliacionistinės žinojimo sociologijos lygmenyje sociologinė

⁴² „<...> Jūs žinote, kad Marxas skolingas Apšvietai; jis kritikavo Apšvietos filosofus tik todėl, kad jie postulavo teisingus visuomenės uždavinius teoriškai, bet jie nepaaiškino praktiškai, kaip šiuos uždavinius galima paversti revoliucine praktika. Mane šis dalykas visada domino; todėl aš labai kruopščiai studijavau kairiuosius Apšvietos filosofus, tokius kaip Holbachas, Helvétius, La Mettrie, Diderot.“ (Lowenthal 1989c; 223–4)

diagnozė sutampa su *socialiniu kontekstu*, visiškai sunykstant perskyrai tarp *tiesos* ir *klaidos*.

Specifinis analizės būdas, kurį pasirenka kritinė teorija, glaudžiai siejasi su požiūriu į ideologiją, politiką, vertybes, normas ir esamą kasdienybės praktiką bei jos raidos galimybes. Šiuo požiūriu, kritinė normatyvinė Frankfurto mokyklos nuostata – *kairioji*. Tačiau *teorijos* ir *praktikos* tarpusavio santykio momentas nėra nei kairysis, nei dešinysis, o veikiau *kritinis analitinis*, t.y. identifikuojantis *teorinį atstumą* tarp esamos tikrovės ir kompleksišku socialinių sąlygų. *Kritinė analitinė nuostata* yra bendresnė kategorija, negu konkretesnė *kritinės teorijos* sąvoka. Kritinė analitinė forma yra *polemiška*. Poleminėje nuostatoje išryškėja *praktinio* teorijos elemento kaip tarpininko tarp teorinės vaizduotės ir socialinio konteksto

realybės svarba; socialinių mokslų kaip *tarpininko* tarp mokslinio pobūdžio kritikos ir ideologijų, būdingų socialiniam kontekstui, reikšmė.

To, kas sukarpyta, suklijuoti nebegalima. Kritinės socialinės teorijos formos šiandieną labai įvairios, todėl vargu ar įmanoma sugrįžti, siekiant išspręsti epistemologinio *absoluitizmo* ir *reliatyvizmo* priešpriešas, prie vientisos kritinės teorijos sampratos. Kad ir kokia būtų pasirinkta kritinės teorijos atnaujinimo kryptis, svarbu neišleisti iš akių ankstyvosios kritinės teorijos pastangų apibrėžti *socialinį*, o ne tik *praktinį*, visuomenės gyvenimo aspektus. Kritinė teorinė nuostata yra integrali *socialinių* klausimų, bandančių užčiuopti ryšį tarp fragmentiško darbo pasidalijimo visuomenėje pobūdžio ir savito visos visuomenės gyvenimo būdo, dalis.

LITERATŪRA

Agger, Ben. 1991. "Theorizing the Decline of Discourse or the Decline of Theoretical Discourse?" in Philip Wexler (ed.) *Critical Theory Now*. London, New York: The Falmer Press: 117–44.

Agger, Ben. 2000. *Public Sociology: From Social Facts to Literary Acts*. Rowman & Littlefield Publishers, Inc.

Antonio, Robert, Kellner, Douglas. 1994. „The Future of Social Theory and the Limits of Postmodern Critique“ in David R. Dickens and Andrea Fontana (eds.) *Postmodernism and Social Inquiry*. London: UCL Pres Limited: 127–154.

Alexander, Jeffrey. 1982. *Theoretical Logic in Sociology, vol 2. The Antinomies of Classical Thought: Marx and Durkheim*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.

Aronowitz, Stanley. 1992. „The Tensions of Critical Theory: Is Negative Dialectics All There Is?“ in Steven Seidman and David G. Wagner

(eds..) *Postmodernism and Social Theory. The Debate over General Theory*. Cambridge, MA, Oxford, UK: Blackwell: 289–321.

Aronowitz, Stanley. 2002. "Introduction" in Max Horkheimer *Critical Theory. Selected Essays* (trans. by Matthew J. O'Connell et al.). New York: Continuum: xi–xxi.

Barnes, Barry. 2001. „Practice as collective action“ in Theodore R. Schatzki Karin Knorr Cetina and Eike von Savigny (eds.) *The Practice Turn in Contemporary Theory*. London and New York: Routledge: 25–36.

Bauman, Zygmunt. 2000. *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.

Benhabib, Seyla. 1990. „Modernity and the Aporias of Critical Theory“ in Lary Ray (ed.) *Critical Sociology*. Aldershot, England, Brookfield, USA: Edward Elgar Publishing Limited: 294–314.

Bielskis, Andrius. 2009. „Įvadas (arba Kodėl de-

mokratija neįmanoma be stipraus darbo judėjimo)“ kn.: *Demokratija be darbo judėjimo*. Vilnius: Kitos knygos: 10–19.

Bloor, David. 1976. *Knowledge and Social Imagery*. London: Routledge and Kegan Paul.

Bloor, David. 2001. „Wittgenstein and the priority of practice“ in Theodore R. Schatzki Karin Knorr Cetina and Eike von Savigny (eds.) *The Practice Turn in Contemporary Theory*. London and New York: Routledge: 103–14.

Boltanski, Luc; Ève Chiapello. 2005. *The New Spirit of Capitalism* (trans. by Gregory Elliott). London, New York: Verso.

Bourdieu, Pierre. 1977. *Outline of a Theory of Practice* (trans. by Richard Nice). Cambridge: Cambridge University Press.

Burawoy, Michael. 2007a. „For Public Sociology“ in Lawrence T. Nichols (ed.) *Public Sociology. Fifteen Eminent Sociologists Debate Politics and the Profession in the Twenty-first Century*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press: 23–60.

Burawoy, Michael. 2007b. „Third-Wave Sociology and the End of Pure Science“ in Lawrence T. Nichols (ed.) *Public Sociology. The Contemporary Debate*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press: 317–36.

Burawoy, Michael. 2009. „The Public Sociology Wars“ in Vincent Jeffries (ed.) *Handbook of Public Sociology*. Lanham, Boulder, New York, Toronto, Plymouth, UK: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.

Cetina, Karin Knorr. 2001. „Objectual practice“ in Theodore R. Schatzki Karin Knorr Cetina and Eike von Savigny (eds.) *The Practice Turn in Contemporary Theory*. London and New York: Routledge: 184–98.

Dahms, Harry F. 2008. „How Social Science is Impossible Without Critical Theory: the Immersion of Mainstream Approaches in Time and Space“ in Harry F. Dahms (ed.) *No Social Science Without Critical Theory*. Bingley, UK: Emerald Group Publishing: 3–61.

Dahms, Harry F. 2011. *The Vitality of Critical Theory. Current Perspectives in Social Theory, vol. 28*. Bingley, UK: Emerald Group Publishing.

Dubiel, Helmut. 1990. „The Origins of Critical Theory: An Interview with Leo Lowenthal“ in Lary Ray (ed.) *Critical Sociology*. Aldershot, England, Brookfield, USA: Edward Elgar Publishing Limited: 32–45.

Feenberg, Andrew, Freedman, Jim. 2001. *The French May Events of 1968*. Albany: State University of New York.

Geuss, Raymond. 1981. *The Idea of a Critical Theory. Habermas and the Frankfurt School*. London, New York: Cambridge University Press.

Giddens, Anthony. 1984. *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Oxford: Polity Press.

Goode, David. 2007. *Playing with My Dog Katie. An Ethnomethodological Study of Dog-Human Interaction*. West Lafayette, Indiana: Purdue University Purdue University Press.

Gotham, Kevin Fox; Krier, Daniel A. 2008. „From the Culture Industry to the Society of the Spectacle: Critical Theory and the Situationist International“ in Harry F. Dahms (ed.) *No Social Science Without Critical Theory*. Bingley, UK: Emerald Group Publishing: 155–92.

Gorman, Robert A. 2008. „Critical Conundrums – logic and Politics in Frankfurt Critical Theory Prior to The Linguistic Turn“ in Harry F. Dahms (ed.) *No Social Science Without Critical Theory*. Bingley, UK: Emerald Group Publishing: 65–83.

Gouldner, Alvin W. 1980. *The Two Marxisms. Contradictions and Anomalies in the Development of Theory*. New York: The Seabury Press.

Gurwitsch, Aron. 1975. „Introduction“ in I. Schutz (ed.) *Alfred Schutz, Collected Papers III, Studies in Phenomenological Philosophy*. The Hague: Martinus Nijhoff.

Habermas, Jürgen. 1993. „Notes on the Developmental History of Horkheimer’s Work“, *Theory, Culture & Society (Explorations in Critical Social Science)* 10 (2): 61–78.

Habermas, Jürgen. 2002. *Modernybės filosofinis diskursas* (vertė Alfonsas Tekorius). Vilnius: ALK, Alma Littera.

Hacking, Ian. 1983. *Representing and Intervening. Introductory Topics in the Philosophy of Natural Science*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hamilton, Peter. 1984. "Editor's Foreward" in Tom Bottomore, *The Frankfurt School and Its Critics*. London: Routledge: 7–9.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. 1997. *Dvasios fenomenologija* (iš vokiečių kalbos vertė Arvydas Šliogeris). Vilnius: Mintis.

Honneth, Axel. 1987. „Critical Theory“ in Anthony Giddens and Jonathan Turner (eds.) *Social Theory Today*. Stanford, California: Stanford University Press: 347–76.

Honneth, Axel. 1991. „Horkheimer's Original Idea: The Sociological Deficit of Critical Theory“ in Axel Honneth, *The Critique of Power. Reflective Stages in a Critical Social Theory*. London, England, Cambridge Mass., The MIT Press: 5–31.

Honneth, Axel. 2007. *Disrespect. The Normative Foundations of Critical Theory*. Cambridge: Polity Press.

Honneth, Axel. 2009. *Pathologies of Reason. On the Legacy of Critical Theory*. New York: Columbia University Press.

Horkheimer, Max. 1973. Foreword“ in Martin Jay, *The Dialectical Imagination. A History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research 1923-1950*. Boston, Toronto: Little, Brown and Company: xi–xiii.

Horkheimer, Max. 1993a. *Between Philosophy and Social Science: Selected Early Writings Studies in Contemporary German Social Thought*. Cambridge, Mass., London, England: The MIT Press.

Horkheimer, Max. 2002. *Critical Theory. Selected Essays* (trans. by Matthew J. O'Connell et al.). New York: Continuum.

Horkheimer, Max; Adorno, Theodor W. 2006 [1947]. *Apšvietos dialektika. Filosofiniai fragmentai* (iš vokiečių kalbos vertė Gediminas Mikėlaitis). Vilnius: Margi raštai.

Jay, Martin. 1973. *The Dialectical Imagination. A History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research 1923-1950*. Boston, Toronto: Little, Brown and Company.

Joas, Hans; Knöbl, Wolfgang. 2009. *Social Theory. Twenty Introductory Lectures* (trans. by Alex Skinner). Cambridge University Press.

Kantas, Immanuelis. 1982. *Grynojo proto kritika* (iš vokiečių kalbos vertė Romanas Plečkaitis). Vilnius: Mintis.

Kantas, Immanuelis. 1987. *Praktinio proto kritika* (iš vokiečių kalbos vertė Romanas Plečkaitis). Vilnius: Mintis.

Kantas, Immanuelis. 1996. *Politiniai traktatai* (iš vokiečių kalbos vertė Antanas Gailius ir Gediminas Žukas). Vilnius: Aidai.

Kellner, Douglas. 1985. *Herbert Marcuse and the Crisis of Marxism*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.

Kellner, Douglas, Roderick, Rick. 1990. „Recent Literature on Critical Theory“ in Lary Ray (ed.) *Critical Sociology*. Aldershot, England, Brookfield, USA: Edward Elgar Publishing Limited: 315–44.

Kellner, Douglas. 1993a. „Critical Theory Today: Revisiting the Classics“, *Theory, Culture & Society (Explorations in Critical Social Science)* 10 (2): 43–60.

Kellner, Douglas. 1993b. „Reason Against Itself: Some Remarks on Enlightenment“, *Theory, Culture & Society (Explorations in Critical Social Science)* 10 (2): 79–88.

Kellner, Douglas. 2001. „Foreword“ in Andrew Feenberg and Jim Freedman (eds.) *The French May Events of 1968*. Albany: State University of New York: xv–xix.

Kellner, Douglas. 2003. *Media Spectacle*. London: Routledge.

Kozlarek, Oliver. 2001. „Critical Theory and the Challenge of Globalization“, *International Sociology* 16 (607): 607–21.

Lemert, Charles. 1992. „General Social Theory, Irony, Postmodernism“ in Steven Seidman and David G. Wagner (eds.) *Postmodernism and Social Theory. The Debate over General Theory*. Cambridge, MA, Oxford, UK: Blackwell: 17–46.

Lemert, Charles. 2003. „The Direction of Social Theory Is Always New: Series Editor's Foreword“ in Anthony Elliott, *Critical Visions. New Directions in Social Theory*. Lanham, Boulder, New York, Toronto, Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.: ix–xii.

Lybeck, Eric Royal. 2011. „For Pragmatic Public Sociology: Theory and Practice After the

Pragmatic Turn” in Harry F. Dahms (ed.) *The Diversity of Social Theories*, Current Perspectives in Social Theory, vol. 29. Bingley, UK: Emerald Group Publishing, 169–85.

Lynch, Michael. 1993. *Scientific Practice and Ordinary Action: Ethnomethodology and Social Studies of Science*. Cambridge: Cambridge University Press.

Lowenthal, Leo. 1989a. „Recollections of Theodor W. Adorno (1983)“ in Leo Lowenthal. *Critical Theory and Frankfurt Theorists. Lectures–Correspondence–Conversations. Communication in Society*, vol. 4. New Brunswick (U.S.A.) and Oxford (U.K.): Transaction Publishers: 62–73.

Lowenthal, Leo. 1989b. „‘We Never Expected Such Fame’: A Conversation with Mathias Grefrath, 1979“ in Leo Lowenthal. *Critical Theory and Frankfurt Theorists. Lectures–Correspondence–Conversations*: 238–256.

Lowenthal, Leo. 1989c. „Scholarly Biography: A Conversation with Helmut Dubiel, 1979“ in Leo Lowenthal. *Critical Theory and Frankfurt Theorists. Lectures–Correspondence–Conversations*: 221–37.

Mannheim, Karl. 1936. *Ideology and Utopia. An Introduction to the Sociology of Knowledge* (trans. by Louis Wirth and Edward Shils). New York: Harcourt, Brace and Company.

Marcuse, Herbert. 1998a. „Some Social Implications of Modern Technology“ in Douglas Kellner (ed.), Herbert Marcuse, *Technology, War and Fascism. Collected Papers of Herbert Marcuse, vol I*. London and New York: Routledge: 39–66.

Marcuse, Herbert. 1998b. „Theses“ in Douglas Kellner (ed.), Herbert Marcuse, *Technology, War and Fascism. Collected Papers of Herbert Marcuse, vol I*: 215–29.

Marcuse, Herbert. 2005a. „Liberation from the Affluent Society“ in Douglas Kellner (ed.), Herbert Marcuse, *The New Left and the 1960s, Collected Papers of Herbert Marcuse, vol III*. London and New York: Routledge: 76–86.

Marcuse, Herbert. 2005b. „Bill Moyers: A Conversation with Herbert Marcuse“ in Douglas Kellner (ed.), Herbert Marcuse, *The New Left and the 1960s, Collected Papers of Herbert Marcuse, vol III*: 154–164.

Marcuse, Herbert. 2005c. „The Failure of the New Left?“ in Douglas Kellner (ed.), Herbert Marcuse, *The New Left and the 1960s, Collected Papers of Herbert Marcuse, vol III*: 183–91.

Marcuse, Herbert. 2009. *Negations: Essays in Critical Theory* (with translations from the German by Jeremy J. Shapiro). London: May Fly.

Marksas, Karlas. 1974. „Tezės apie Feuerbachą.“ Kn.: *Vokiečių ideologija* (iš vokiečių kalbos vertė A. Kanapeckas). Vilnius: Mintis: 463–5.

Mažeikis, Gintautas. 2009. „Kairysis komunitarizmas ir alternatyvusis pilietiškumas“ kn.: *Demokratija be darbo judėjimo*. Vilnius: Kitos knygos: 123–39.

McCarthy, Thomas, O’Neil, Shane, Smith, Nick. 2001. „Critical Theory Today: An Interview with Thomas McCarthy“ in William Regh and James Bohman (eds.) *Pluralism and the Pragmatic Turn. The Transformation of Critical Theory. Essays in honor of Thomas McCarthy*. Cambridge, Mass., London, England: The MIT Press: 413–30.

Mills, Charles Wright. 2000. *Letters and Autobiographical Writings* (ed. by Kathryn Mills with Pamela Mills). London; Berkeley, Los Angeles: University of California Press.

Parsons, Talcott, Shils, Edward A. (eds.) 1962. *Toward a General Theory of Action*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Pickering, Andrew. 2001. „Practice and posthumanism: social theory and a history of agency“ in Theodore R. Schatzki Karin Knorr Cetina and Eike von Savigny (eds.) *The Practice Turn in Contemporary Theory*. London and New York: Routledge: 172–83.

Pleasant, Nigel. 1999. *Wittgenstein and the Idea of a Critical Social Theory. A critique of Giddens, Habermas and Bhaskar*. London and New York: Routledge.

Popper, Karl Raimund. 2001. „Dalinė socialinė inžinerija“ kn. Karl Raimund Popper, *Rinktinė* (iš anglų kalbos vertė Arvydas Šliogeris). Vilnius: Pradai: 399–418.

Ray, Larry. 1990. „Introduction: The Formation of a Critical Theory of Society“ in Larry Ray (ed.) *Critical Sociology*. Aldershot, England, Brookfield, USA: Edward Elgar Publishing Limited: ix–xii.

Rose, Gillian. 1978. *The Melancholy Science. An Introduction to the Thought of Theodor W. Adorno*. New York: Columbia University Press.

Rouse, Joseph. 2007. „Practice Theory“ in Stephen P. Turner and Mark W. Risjord (eds.) *Philosophy of Anthropology and Sociology*. Oxford: NH: 639–80.

Sayer, Andrew. 2000. *Realism and Social Science*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.

Schopenhauer, Arthur. 1995. *Pasaulis kaip valia ir vaizdinys. Keturiuos knygos ir priedas, kuriame pateikiama Kanto filosofijos kritika* (iš vokiečių kalbos vertė Arvydas Šliogeris). Vilnius: Pradai.

Sciulli, David. 1992. *Theory of Societal Constitutionalism. Foundations of a non-Marxist critical theory*. Cambridge. New York: Cambridge University Press.

Seidman, Steven. 1991. „The End of Sociological Theory“, *Sociological Theory* 9 (2): 131–46.

Schatzki, Theodore R. 2001. „Introduction: practice theory“ in Theodore R. Schatzki Karin Knorr Cetina and Eike von Savigny (eds.) *The Practice Turn in Contemporary Theory*. London and New York: Routledge: 10–23.

Seidman, Steven. 1992. „Postmodern Social Theory and Narrative with a Moral Intent“ in Steven Seidman and David G. Wagner (eds.) *Postmodernism and Social Theory. The Debate over General Theory*. Cambridge, MA, Oxford, UK: Blackwell: 47–81.

Stern, David G. 2003. „The Practical Turn“ in Stephen P. Turner and Paul A. Roth (eds.) *The Blackwell Guide to the Philosophy of the Social Sciences*. Malden, MA, Oxford UK: Blackwell Publishing Ltd: 185–206.

Strecker, David. 2008. „The Architecture of Social Critique: Three Models of Ideology Critique and the Legacy of the Frankfurt School“ in Harry F. Dahms (ed.) *No Social Science Without Critical Theory*. Bingley, UK: Emerald Group Publishing: 85–106.

Therborn, Göran. 2008. *From Marxism to Post-Marxism?* London, New York: Verso.

Van den Brink, Bert; Owen, David (eds.). 2007. *Recognition and Power. Axel Honneth and the Tradition of Critical Social Theory*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.

Weber, Max. 1990. „Mokslas kaip profesinis pašaukimas“ (iš vok. kalbos vertė Zenonas Norkus), *Problemos* 42: 69–82.

Weber, Max. 1997. *Protestantiškoji etika ir kapitalizmo dvasia* (iš vokiečių kalbos vertė Zenonas Norkus). Vilnius: Pradai.

Wexler, Philip. 2001. „Preface“ in Philip Wexler (ed.) *Critical Theory Now*. London, New York: The Falmer Press: vii–ix.

Wiggershaus, Rolf. 1995. *The Frankfurt School. Its History, Theories, and Political Significance* (trans. by Michael Robertson). Cambridge, Mass.: The MIT Press.

Wilshire, Bruce. 2002. *Fashionable Nihilism. A Critique of Analytic Philosophy*. Albany: State University of New York Press.

Wittgenstein, Ludwig. 1995. *Filosofiniai tyrinėjimai* kn. Liudvikas Vitgenšteinas *Rinktiniai raštai* (iš vokiečių ir anglų kalbų vertė Rolandas Pavilionis). Vilnius: Mintis.

Wolin, Richard. 1993. „Aestheticism and Social Theory: The Case of Walter Benjamin's Passagenwerk“, *Theory, Culture & Society (Explorations in Critical Social Science)* 10 (2): 169–180.

Wolin, Richard. 2006. *The Frankfurt School Revisited. And Other Essays on Politics and Society*. London, New York: Routledge.

Zuidervaart, Lambert. 2007. *Social Philosophy after Adorno*. Cambridge, New York, Melbourne: Cambridge University Press.

Žižek, Slavoj. 2000. „Class Struggle or Postmodernism? Yes, please!“ in Judith Butler, Ernesto Laclau and Slavoj Žižek, *Contingency, Hegemony, Universality. Contemporary Dialogues on the Left*. London, New York: Verso.

ABSTRACT**ON THE QUESTION OF CRITICAL THEORY TODAY**

The task of this article is to renew the discussion about the theoretical structure which includes both analytical and normative elements. The main theoretical problem analyzed in the article is the identification of analytical and normative elements in the structure of critical social theory and the analysis of the relationship between these elements in contemporary practice theories. The article seeks to answer the question why the concept of critique in contemporary practice theories is changed by the concept of reflexivity. The article aims to emphasize the implications of this „innocent“ terminological change for contemporary critical social theories, distinguished from early Critical Theory of Frankfurt School.

Sociologijos institutas,
Lietuvos socialinių tyrimų centras,
A. Goštauto g. 11, Vilnius
(